

A Causal Layered Analysis of Tensions between Iran and Saudi Arabia

Ali Akbar Asadi, Department of International Relations, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS), Tehran, Iran.

Corresponding Author Email Address: a.asadi@ihcs.ac.ir

Introduction

Tension and rivalry have been enduring features of relations between the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia. Despite numerous diplomatic initiatives aimed at reducing bilateral frictions, efforts to establish a stable and cooperative relationship have achieved only limited success. Consequently, various forms of political and strategic conflict have characterized relations between the two states over the past forty-five years. Against this backdrop, this article seeks to identify and analyze the underlying causes of this persistent tension through a comprehensive, multi-layered analytical framework.

The study addresses the following research question: What factors contribute to the persistence and escalation of tensions between the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia, and how do these factors operate? To answer this question, the article employs the conceptual and methodological framework of Causal Layered Analysis (CLA), examining the roots of bilateral tensions across four interconnected levels: the litany level, the systemic level, the discourse and worldview level, and the metaphor and myth level. Given the exploratory nature of CLA, the study does not

Article type: Original Research

How to cite this article: Asadi, A. A (2026). A Causal Layered Analysis of Tensions between Iran and Saudi Arabia. *Strategic Studies Quarterly*, 28(4), 155-199. Doi10.22034/ssq.2025.497074.4238 .

advance a formal hypothesis. The analysis covers the period from 1979 to 2024.

Methodology

This study examines the factors contributing to tensions in Iran–Saudi relations through the application of Causal Layered Analysis (CLA), a futures-oriented methodology developed by Sohail Inayatullah. CLA is designed to uncover the deeper causes and underlying structures of complex issues and is particularly useful for understanding multidimensional phenomena that cannot be adequately explained through surface-level analysis alone. Within this framework, the primary focus is on identifying and explaining the main drivers of existing tensions. Given the large number of variables that may shape future developments, the potential future consequences of these tensions fall beyond the scope of the study.

The framework operates through four analytical layers. The first, the litany level, focuses on observable events, political actions, policy positions, and broader trends that shape tensions between Iran and Saudi Arabia. The second level examines systemic causes, including political, economic, social, technological, environmental, and historical factors. In this study, particular attention is given to political and security dynamics at the domestic, regional, and international levels, as well as the broader historical and social conditions that influence bilateral relations.

The third layer explores the discourses and worldviews that sustain and legitimize existing tensions. This includes an examination of dominant ideologies, competing narratives, and the interests and values of the principal actors involved. The fourth and deepest layer focuses on myths and metaphors, encompassing the collective stories, symbols, and often subconscious assumptions that shape political perceptions and behavior. At this level, the study investigates widely held myths and metaphors within both societies and assesses their role in shaping the worldviews that influence relations between Iran and Saudi Arabia.

Findings and Discussion

The findings suggest that tensions between Iran and Saudi Arabia are sustained by multiple factors operating across different analytical layers. At the litany level, the rhetoric, policies, and actions of political leaders in both countries reflect and reinforce fluctuations in bilateral tensions over time. At the systemic level, differences in political and economic

systems, geopolitical competition, and contrasting approaches to regional and international order emerge as major sources of conflict.

Saudi Arabia's conservative monarchical system and its strategic partnership with the United States stand in sharp contrast to the revolutionary identity of the Islamic Republic of Iran and its opposition to Western—particularly American—influence. These fundamental differences have produced divergent political orientations and patterns of international engagement, thereby contributing to persistent bilateral disagreements. In addition, limited economic interdependence, weak commercial ties, and the absence of significant economic complementarity have constrained opportunities for cooperation that might otherwise mitigate tensions. Regional competition for influence, leadership, and strategic prominence in the Middle East further intensifies and prolongs the rivalry between the two states.

At the discourse and worldview level, identity-based and ideological differences constitute another important source of tension. Saudi Arabia's Sunni-Wahhabi and Arab identity differs significantly from Iran's Shi'a-Islamic and Persian identity, creating distinct political narratives and perceptions of regional order. Divergent worldviews and competing regional and international discourses have reinforced mutual suspicion and contributed to the escalation of tensions. Nevertheless, the declining influence of Wahhabism in Saudi Arabia, particularly in the context of the reforms introduced under Mohammed bin Salman, may reduce the salience of some identity-based and ideological sources of conflict.

At the deepest level of analysis, myths and metaphors play a critical role in sustaining long-term patterns of distrust and hostility. Popular expressions such as "Ajam" (non-Arabs, Iranian), "Rafidi" (heretic), and "Bedouin Arab," together with political metaphors such as the "Safavid Empire," "American Islam," and the "Wahhabi State," reflect narratives associated with anti-Iranian and anti-Arab sentiment. These narratives function as powerful symbolic frameworks through which each side interprets the other, thereby reinforcing negative perceptions and perpetuating conflict. Although both countries have increasingly adopted pragmatic policies driven by economic and strategic considerations, such myths and metaphors remain deeply embedded within their historical memory and social consciousness. Consequently, reducing their influence is likely to require sustained and long-term efforts.

Conclusion

This study has examined the underlying causes of tensions between the Islamic Republic of Iran and Saudi Arabia through the framework of Causal Layered Analysis. The findings demonstrate that the persistence and escalation of tensions cannot be attributed to a single factor but instead result from the interaction of multiple causes operating at different analytical levels.

At the litany level, leadership rhetoric and media strategies contribute to the reproduction of tensions. At the systemic level, differences in political and economic systems, coupled with regional and international competition, continue to fuel rivalry. At deeper levels, worldviews, identity-based factors, ideological discourses, myths, and metaphors play a significant role in sustaining mutual distrust and conflict.

The study concludes that meaningful improvement in Iran–Saudi relations requires not only the management of immediate political disputes but also efforts to address deeper structural, ideological, and perceptual sources of tension. While changes in leadership perceptions and the mitigation of systemic conflicts may facilitate rapprochement, transforming deeply rooted narratives, myths, and collective perceptions is likely to be a far more gradual and long-term process.

Keywords: *Saudi Arabia; Islamic Republic of Iran; Political Tension; Foreign Relations; Causal Layered Analysis (CLA).*

Ethical Considerations

Compliance with Ethical Guidelines

This study was approved by the Ethics Committee of Research Institute for Security and Development Studies (ISDS), Tehran, Iran.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Funding Sources

This research received no external funding.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۰
تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۲/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۳
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۲/۲۲

فصلنامه مطالعات راهبردی

شاپای چاپی: ۰۲۲۷-۱۷۳۵ | شاپای الکترونیکی: ۰۲۹۸۰-۹۱۰-X

Quarterly.risstudies.org

وزارت علوم، تعلیمات و فناوری
پژوهشگاه مطالعات
امنیت و پیشرفت

I.S.D.S

تحلیل لایه‌ای علت‌های تنش بین ایران و عربستان سعودی

علی اکبر اسدی، استادیار روابط بین‌الملل در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

رایانامه نویسنده مسئول: a.asadi@ihcs.ac.ir

چکیده

تعارض و تنش یکی از ویژگی‌های کلیدی روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی در طول دهه‌های گذشته بوده است. به‌رغم تلاش‌های متعدد برای کاهش تنش‌ها، این کوشش‌ها به نتایجی موفق برای ایجاد روابطی باثبات و همکاری‌جویانه بین دو کشور منجر نشده است. هدف این مقاله تحلیل علت‌های تنش بین ایران و عربستان سعودی در چهارچوب تحلیل لایه‌ای علت‌هاست. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد عوامل متعددی در لایه‌های مختلف در تداوم تنش بین ایران و عربستان اثرگذارند. در سطح لیتانی مواضع و کنش‌های رهبران دو کشور، میزان تنش‌ها و نوسان آن را در دوره‌های مختلف نشان می‌دهد. در لایه دوم یعنی عوامل سیستمی، بررسی تفاوت‌ها و اختلافات در سطح نظام‌های سیاسی و اقتصادی، رقابت‌های ژئوپلیتیک در سطح منطقه‌ای و همچنین تفاوت‌های دو کشور در اتخاذ سیاست‌ها و تعامل با نظام بین‌الملل ضروریست. در لایه سوم تعارضات هویتی و گفت‌وگویی بین ایران و عربستان از مؤلفه‌های اثرگذار در تشدید تنش‌های بین دو کشور است؛ تعارضاتی که از تفاوت در جهان‌بینی و نگرش رهبران دو کشور و شکاف‌های مذهبی و قومی

نوع مقاله: پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله: اسدی، علی‌اکبر (۱۴۰۴). تحلیل لایه‌ای علت‌های تنش بین ایران و عربستان سعودی، فصلنامه مطالعات راهبردی، ۲۸ (۴)، ۱۵۷-۱۹۹. Doi: 10.22034/ssq.2025.497074.4238

ناشی می‌شود. در لایه عمیق‌تر استعاره‌های عمومی مانند عجم، رافضی، عرب بدوی و استعاره‌های سیاسی مانند امپراتوری صفوی، اسلام آمریکایی و دولت وهابی وجود دارد که هر یک بیان‌کننده سطحی از نگرش‌های معطوف به ایران‌هراسی یا عرب‌هراسی است که به تداوم بی‌اعتمادی در روابط منجر می‌شود. واژگان کلیدی: عربستان سعودی، جمهوری اسلامی ایران، تنش، روابط خارجی، تحلیل لایه‌ای علت‌ها.

مقدمه

دولت‌ها در مناسبات خود با سایر بازیگران، طیف متنوعی از روابط را از اتحاد و ائتلاف به عنوان بالاترین سطح همکاری و همگرایی تا تقابل و جنگ به عنوان بدترین نوع مواجهه تجربه می‌کنند. جمهوری اسلامی ایران در طول دهه‌های گذشته روابط متفاوتی را با بازیگران منطقه‌ای تجربه کرده است. در این میان روابط با عربستان سعودی همواره یکی از موضوع‌های کلیدی در سیاست منطقه‌ای ایران بوده و نوع تعاملات یا مواجهه با ریاض به شکل‌های مختلف منافع و امنیت ملی کشور را متأثر ساخته است. به‌رغم مطرح‌بودن مسائل متعدد و فرازونشیب‌های مختلف در روابط، یکی از مشخصه‌های کلیدی مناسبات بین ایران و عربستان در دهه‌های اخیر، وجود منازعه و تنش بین دو کشور با برخی شدت و ضعف‌هاست.

با به‌قدرت‌رسیدن ملک سلمان در عربستان در سال ۲۰۱۵، رویکرد تهاجمی سعودی‌ها در کنار تصاعد بحران‌ها و رقابت‌های منطقه‌ای باعث به‌اوج‌رسیدن اختلافات و تنش‌های بین دو کشور و قطع‌شدن روابط سیاسی تهران و ریاض در سال ۲۰۱۶ شد. از سال ۲۰۲۰ اما به تدریج نشانه‌هایی از تمایل به مدیریت و کاهش تنش‌ها در دو کشور بروز یافت و مذاکرات متعددی برای کاهش اختلافات بین تهران و ریاض انجام شد. مذاکرات بین ایران و عربستان در نهایت با میانجیگری چین به توافق بین دو کشور برای ازسرگیری روابط در اوایل سال ۲۰۲۳ انجامید و دوره جدیدی از تنش‌زدایی بین طرفین را در پی داشت. هر چند در دوره پس از توافق پکن، رهبران ایران و عربستان بر تنش‌زدایی و ارتقای همکاری‌ها تأکید دارند، اما همچنان در خصوص نتایج احیای روابط و میزان توسعه همکاری‌ها بین تهران و ریاض تردیدها و عدم قطعیت‌های

مختلفی وجود داشته و با تغییر شرایط در سطوح مختلف، احتمال افزایش اختلافات و شکل‌گیری تنش‌هایی نوین در روابط وجود دارد. با توجه به اینکه در طول ۴۵ سال گذشته، تنش به شکل‌های مختلف در روابط ایران و عربستان ادامه یافته است، هدف اصلی این مقاله واکاوی ریشه‌ها و علت‌های تنش در مناسبات دو کشور با رویکردی جامع و توجه به مهم‌ترین علل و عوامل در سطوح مختلف است. بر این اساس این پرسش اصلی مطرح می‌شود که چه عواملی و چگونه در تداوم و تشدید تنش بین جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی نقش دارند؟ در این راستا با بهره‌گیری از چهارچوب مفهومی و روشی تحلیل لایه‌ای علت‌ها تلاش شده به ریشه‌ها و علت‌های تنش بین ایران و عربستان در چهار لایه پرداخته شود که عبارتند از سطح لیتانی یا مؤلفه‌های عینی؛ سطح سیستمی یا علل اجتماعی؛ سطح گفتمان و جهان‌بینی؛ و استعاره‌ها و اسطوره‌ها. از آنجایی که روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها، رویکردی اکتشافی است، فرضیه‌ای ارائه نمی‌شود. به لحاظ زمانی این تحقیق از سال ۱۹۷۹ تا ۲۰۲۴ را در برمی‌گیرد.

الف) ادبیات و پیشینه تحقیق

در خصوص تنش‌های بین عربستان سعودی و جمهوری اسلامی ایران چند دسته از تحقیقات انجام شده است: دسته نخست از تحقیقات به تبیین حوزه‌های رقابت و تقابل ایران و عربستان سعودی در منطقه می‌پردازد و سعی دارند ایران و عربستان را به عنوان بازیگرانی نشان دهند که در اغلب حوزه‌ها و بحران‌های منطقه با یکدیگر در رقابت و تعارض منافع هستند. این تحقیقات از جمله به رقابت‌ها و تعارضات تهران و ریاض در سوریه، عراق، یمن، لبنان یا یکی از این حوزه‌ها می‌پردازند، ضمن تحلیل روند رقابت‌ها سعی دارند به تبعات این رقابت نیز اشاره نمایند. در واقع این نوع از تحقیقات بیشتر جنبه مطالعه موردی نوع رقابت‌های ایران و عربستان در حوزه‌های بحرانی منطقه را دارند (Berti & Guzansky, 2014: 25-34).

دسته دوم از تحقیقات این حوزه سعی دارد به بررسی تاریخی روابط ایران و عربستان با تأکید بر رقابت‌های منطقه‌ای پرداخته و برای تبیین علل رقابت‌ها و تعارضات بین

دو کشور به تغییر و تحولات ژئوپلیتیک در منطقه به خصوص از زمان سقوط حکومت صدام در سال ۲۰۰۳ پردازد. این تحقیقات در قالب چهارچوب‌های نظری واقع‌گرایانه سعی دارند علت اصلی گسترش تنش در روابط دو کشور را به تغییرات منطقه‌ای و برهم خوردن موازنه قدرت در خاورمیانه مرتبط سازند. این دو دسته از تحقیقات در تبیین رفتارهای سیاست خارجی عربستان بر متغیرهای منطقه‌ای تأکید دارند (نورعلی‌وند، ۱۳۹۶؛ دهشیری و حسینی، ۱۳۹۵؛ Keynoush, 2016).

دسته سوم از تحقیقات در خصوص روابط و تنش‌های ایران و عربستان بر متغیرهای سطح بین‌المللی تأکید دارد. در این راستا شراکت استراتژیک عربستان و آمریکا و در نتیجه عملکرد ریاض در چارچوب سیاست‌های آمریکا در منطقه و در مقابل روابط تقابلی ایران و آمریکا در دهه‌های گذشته به عنوان اصلی‌ترین پیشران تنش‌های دو کشور محسوب می‌شود. در واقع، در این دیدگاه بیش از آنکه بر مشخصه‌ها و شرایط خود عربستان تأکید شود، به این کشور نقش درجه دوم یا نیابتی داده می‌شود و تلاش‌های ضدایرانی عربستان عمدتاً در چهارچوب سیاست‌های آمریکا در خاورمیانه برای مهار ایران ارزیابی می‌شود. این نگاه که از جمله در نهادهای سیاسی و امنیتی ایران نیز طرفداران قابل ملاحظه‌ای دارد، به متغیرهای داخلی و منطقه‌ای عربستان اهمیت کمتری می‌دهد و علت اصلی رفتارهای ریاض در قبال تهران را به سیاست‌های آمریکا مرتبط می‌سازد (دهشیار، ۱۳۸۵؛ Scott Cooper, 2011).

دسته چهارم از تحقیقات بر متغیرهای درونی عربستان سعودی و جمهوری اسلامی ایران متمرکز است و به خصوص بر ابعاد هویتی و ایدئولوژیک دو کشور و تمایزات طرفین در این رابطه تأکید دارند. در این تحقیقات به‌ویژه حاکمیت افکار و ارزش‌های وهابی در عربستان از یک سو و حاکمیت ارزش‌های شیعی و اصول انقلابی در ایران به عنوان عامل کلیدی برای تقابل و تداوم تنش‌ها بین دو کشور محسوب می‌شود (موسوی و بخشی‌تلیابی، ۱۳۹۱؛ ابراهیمی، ۱۳۹۴). مجموعه تحقیقات انجام‌شده در خصوص روابط ایران و عربستان و تنش‌های بین دو کشور، بر متغیرهای خاصی در سطوح سه‌گانه داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی تأکید دارند. این تحقیقات از چند منظر دارای ضعف‌هایی هستند و در نهایت استدلال‌ها و نتایج ارائه‌شده در

خصوص سیاست تقابلی عربستان قانع‌کننده نیستند. نخستین نقطه ضعف اغلب این تحقیقات تک‌متغیره بودن آنها و تأکید بر عامل خاصی به خصوص تغییرات ژئوپلیتیک منطقه‌ای و برهم خوردن موازنه قدرت برای تبیین روابط است. لذا اغلب این تحقیقات در توجه و تبیین همزمان متغیرهای اصلی در سطوح مختلف موفقیت کمی داشته است. دومین نقطه ضعف کلیدی تمرکز بر عوامل سیاسی و امنیتی برای تبیین روابط دو کشور و غفلت نسبی از بسترها و زمینه‌های تاریخی و فرهنگی - اجتماعی است. این نقطه ضعف تا حدی است که به عنوان نمونه وقتی در مورد وهابیت صحبت می‌شود بیشتر ابعاد و نتایج سیاسی وهابیت مورد توجه قرار می‌گیرد. پژوهش حاضر در چهارچوب روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها سعی دارد به عوامل و ریشه‌های تنش‌های بین ایران و عربستان در سطوح و لایه‌های مختلف توجه نموده و در نهایت تحلیلی عمیق، جامع و بین‌لایه‌ای از تنش‌های بین دو کشور ارائه دهد. مهم‌تر اینکه این تحقیق از عوامل صرفاً سیاسی عبور کرده و تلاش می‌شود عمق سیاست‌های دو کشور به خصوص در لایه‌های ساختاری، ایدئولوژیک - گفتمانی و فرهنگی - اجتماعی مورد واکاوی قرار گیرد.

ب) چهارچوب مفهومی و روشی تحقیق

مفاهیمی مانند تنش، چالش، مناقشه، منازعه و بحران از اصطلاحات پرکاربرد در روابط بین‌الملل بوده و اغلب برای تبیین روابط غیرعادی، غیردوستانه و خصمانه بین دولت‌ها یا قدرت‌های رقیب به کار می‌روند. هر یک از این مفاهیم نیز طیف وسیعی را شامل شده و نمی‌توان به تعریف مشترکی در این خصوص دست یافت. به عنوان نمونه هالستی معتقد است مفهوم تنش به مجموعه‌ای از ایستارها و گرایش‌ها مانند بی‌اعتمادی و سوءظن اشاره می‌کند که مردم و سیاست‌مداران در قبال همدیگر بروز می‌دهند. به اعتقاد وی تنش لزوماً به منازعه منجر نمی‌شود، اما باعث می‌شود طرف‌های مختلف رفتاری مبتنی بر منازعه از خود بروز دهند (Holsti, 1966: 275-280). در تعریفی وسیع‌تر تنش برخلاف منازعات که شکل مشخصی داشته و حتی دوره‌های مشخص‌تری را به خود می‌گیرند، اشکال متفاوتی دارد که از جمله آنها عبارتند

از: نشان دادن احساس تهاجم و نفرت، حملات رسانه‌ای و مطبوعاتی، مناقشات دیپلماتیک نظیر اخراج دیپلمات‌ها و سفرا، بستن سفارتخانه‌ها، آزار شهروندان طرف مقابل، اعمال تحریم و جنگ اقتصادی و در نهایت جنگ (Psychology Discussion, 2024). بررسی عوامل تنش در روابط ایران و عربستان در مقاله حاضر در قالب روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها صورت می‌گیرد. این روش ارائه شده از سوی سهیل عنایت‌الله، در اصل رویکردی آینده‌پژوهی است که در قالب آن با شناخت عمیق علل و ریشه‌های یک مسئله سعی می‌شود آینده آن تحلیل شود. روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها غالباً برای پرداختن به مسائل پیچیده و درک ریشه‌های عمیق و ابعاد مختلف مسئله است. در اینجا هدف صرف بازشناسی و تبیین ریشه‌ها و علل تنش است و با توجه به گستردگی و کثرت متغیرها به آینده آن پرداخته نمی‌شود. به اعتقاد عنایت‌الله، آینده‌پژوهی را می‌توان به سه جنبه یا بعد تحقیقاتی هم‌پوشان تقسیم کرد که عبارتند از: تجربی، تعبیری و انتقادی. ضمن اینکه می‌توان یک بعد چهارم تحقیق عملی در حال ظهور را به آن اضافه کرد. هر بعد فرض‌های متفاوتی درباره مسائل واقعی، حقیقی، نقش عامل و موضوع، ماهیت جهان و آینده دارد. اولویت و ترجیح شخصی عنایت‌الله رویکردهایی است که از هر چهار بعد استفاده می‌کنند و به مفهوم‌سازی داده (پیش‌بینی‌کننده) با معانی (تعبیری) داده شده به آنها و سپس قراردادن آنها در ساختارهای مختلف تاریخی قدرت/دانش، طبقه، جنسیت و معرفت (انتقادی) می‌پردازند. با وجود اینکه روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها به ترکیب دیدگاه‌های مختلف می‌پردازد، جایگاه مناسبی در آینده‌پژوهی انتقادی دارد. در رویکرد انتقادی پسا ساختارگرا، محور کار پیش‌بینی یا مقایسه (همچون تعبیری) نیست، بلکه طرح مشکلات واحدهای تحلیل است. محور کار تعریف بهتر آینده نیست بلکه تا حدی تعریف نکردن آینده و طرح پرسش از آن است (عنایت‌الله، ۱۳۸۸: ۹۹-۱۰۰).

روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها تا حد زیادی از پسا ساختارگرایی، تاریخ کلان و نظریه چندفرهنگی پسااستعماری ناشی می‌شود. این روش به دنبال حرکت در فراسوی سطح ظاهری تحقیقات متعارف علوم اجتماعی و روش‌های پیش‌نگری است زیرا این روش‌ها در اغلب موارد قادر به شکافتن و طرح مسائل گفتمان‌ها، جهان‌بینی‌ها

و ایدئولوژی‌ها نیستند و نمونه آرمانی، اسطوره‌ها و استعاره‌ها را بیان نمی‌کنند. روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها کمتر به پیش‌بینی آینده‌ای خاص می‌پردازد و بیشتر به گشودن فضای حال و گذشته جهت خلق آینده‌های بدیل توجه دارد. این روش بر فضای افقی آینده‌ها تمرکز کمتری دارد و بیشتر به بعد عمودی آینده‌پژوهی و لایه‌های تحلیل می‌پردازد. در اصل تحلیل لایه‌ای علت‌ها جستجوی ترکیب در روش‌شناسی و ترکیب سنت‌های تحقیقاتی متفاوت است (عنایت‌الله، ۱۳۸۸: ۱۰).

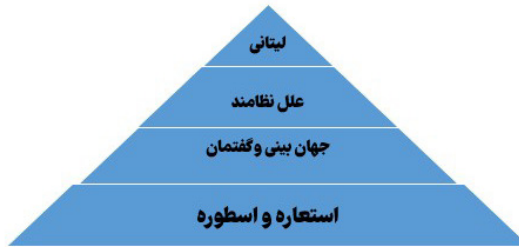
تحلیل لایه‌ای علت‌ها دارای چهار سطح است. سطح نخست لیتانی است. این سطح شامل روندهای کمی، مشکلات و مسائلی است که اغلب بنا به دلایل سیاسی در مورد آنها اغراق می‌شود و معمولاً توسط رسانه‌های خبری بیان می‌شود. سطح لیتانی آشکارترین و مرئی‌ترین سطح تحلیل است و نیاز به توانایی تحلیلی اندکی دارد. در این سطح فرض‌ها به ندرت مورد پرسش قرار می‌گیرند (عنایت‌الله، ۱۳۸۸: ۲۵). در تحلیل سطح لیتانی، رخدادها، اقدامات عملی، روندهای اصلی، رویکردها و موضع‌گیری‌های سیاسی و همچنین تحولات مرئی و عینی در روابط مورد توجه قرار می‌گیرند که در شدت‌گرفتن تنش‌ها و اختلافات بین ایران و عربستان مؤثرند.

سطح دوم به علل نظام‌مند از جمله عوامل اجتماعی، فناورانه، اقتصادی، سیاسی، زیست‌محیطی و تاریخی ارتباط دارد. در این لایه تعبیر مبتنی بر داده‌های کمی است. این نوع تحلیل معمولاً توسط مؤسسات سیاستی ارائه شده و به صورت سرمقاله در روزنامه‌ها یا نشریاتی که کاملاً دانشگاهی نیستند، منتشر می‌شود. نقش دولت و سایر بازیگران و منافع در اغلب موارد در این سطح مورد اکتشاف قرار می‌گیرد. در اغلب موارد در مورد داده پرسش می‌شود؛ به هر حال، زبان طرح پرسش، پارادایمی که در آن موضوع مورد نظر شکل می‌گیرد را به چالش و مناقشه نمی‌کشد بلکه نسبت به آن مطیع و فرمانبردار است (عنایت‌الله، ۱۳۸۸: ۲۵). در این پژوهش در سطح دوم به عوامل سیاسی - امنیتی در سطوح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی و همچنین مؤلفه‌های سیاسی و اجتماعی و برخی ریشه‌های تاریخی اشاره می‌شود که در شکل‌دهی به تنش‌های بین ایران و عربستان اثرگذارند.

سطح عمیق‌تر سوم به گفتمان و جهان‌بینی ارتباط دارد که به مسئله مورد بررسی

مربوط بوده و از آن پشتیبانی می‌کند و اقدام به مشروع‌سازی آن می‌نماید. وظیفه این سطح یافتن فرایندهای عمیق‌تر اجتماعی، زبانی و فرهنگی مستقل از بازیگر و تا حدی مستقل از نظام است. در این سطح تشخیص فرض‌های عمیق‌تر پیش‌زمینه یک موضوع بسیار مهم است و تلاش‌هایی جهت چشم‌اندازسازی مجدد مسئله و موضوع صورت می‌گیرد. در این مرحله می‌توان به اکتشاف این امر پرداخت که چگونه گفتمان‌های مختلف مثلاً ایدئولوژی‌ها و جهان‌بینی‌های بیان‌شده از طریق تمدن‌ها و معرفت‌ها بیش از یک علت یا میانجی یک موضوع هستند و در واقع آن را می‌سازند. این سطح به تحقیق در این مورد می‌پردازد که چگونه گفتمان مورد استفاده در درک مسئله، بخشی از چهارچوب بندی موضوع و مسئله است. (عنایت‌الله، ۱۳۸۸: ۲۶). در اینجا در لایه سوم به بررسی گفتمان‌ها و جهان‌بینی‌های مختلف در مورد تنش‌های بین ایران و عربستان و ایدئولوژی‌های حاکم و همچنین منافع و ارزش‌های ذی‌نفعان پرداخته می‌شود.

لایه چهارم تحلیل، سطح استعاره یا اسطوره است. در این سطح داستان‌های عمیق و الگوهای جمعی، یعنی ابعاد ناخودآگاه و اغلب احساسی مشکل، مسئله یا تناقض وجود دارند. این سطح یک تجربه سطح غریزی/ احساسی در مورد جهان‌بینی مورد نظر فراهم می‌سازد. زبان مورد استفاده کمتر خاص و ویژه بوده و ارتباط بیشتری با تصاویر دیداری رو به تکامل دارد و به لمس قلب به جای خواندن ذهن می‌پردازد. این سطح ریشه و مبدأ طرح پرسش است. به هر حال، طرح پرسش محدودیت‌ها و مرزهای خود را می‌یابد زیرا چهارچوب طرح پرسش باید وارد دیگر چارچوب‌های درک، مثلاً اسطوره‌ای شود. لایه چهارم ما را به سطح اسطوره‌های هویت می‌برد. این دورنما گامی رو به عقب از آینده واقعی جهت پرداختن به فرض‌های عمیق‌تر آینده مورد بحث، به خصوص غیرمنطقی یا پسامنتقی است (عنایت‌الله، ۱۳۸۸: ۲۷). در این لایه در پژوهش حاضر به بررسی اسطوره‌ها و استعاره‌هایی پرداخته می‌شود که در فرهنگ عمومی دو کشور برجسته بوده و نقش مهمی در جهان‌بینی‌های دگرساز در روابط دو کشور دارد. شکل زیر چهارچوب مفهومی تحقیق را نشان می‌دهد.

شکل ۱. سطوح چهارگانه در تحلیل لایه‌ای علت‌ها

روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق به دو شکل بهره‌گیری از کتاب‌ها، مقالات، گزارش‌ها و اسناد مختلف در حوزه روابط ایران و عربستان، بهره‌گیری از دیدگاه‌های صاحب‌نظران و خبرگان این حوزه با انجام مصاحبه‌های عمیق و برگزاری پنل خبرگی است.

ج) یافته‌های پژوهش

با توجه به به‌کارگیری چهارچوب مفهومی و روشی تحلیل لایه‌ای علت‌ها، می‌توان علل و ریشه‌های اصلی تنش در روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی را در چهار لایه مورد تبیین و تحلیل قرار داد.

۱. لایه لیتانی تنش‌های ایران و عربستان

لایه لیتانی تنش‌های بین ایران و عربستان به مجموعه رخدادها، مواضع و رفتارهایی در روابط دو کشور اشاره دارد که به صورت صریح و عینی نشان‌دهنده اختلافات و تنش‌هاست. وضعیت تنش‌های بین ایران و عربستان در دوره‌های مختلف با فرازونشیب‌هایی همراه بوده و در مجموع می‌توان از منظر تشدید یا کاهش تنش‌ها، به پنج مرحله متفاوت در روابط تهران و ریاض در دهه‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی اشاره کرد. این مراحل در جدول زیر خلاصه شده است.

جدول ۱. لایه لیتانی تنش‌های ایران و عربستان

مرحله	دوره زمانی	وضعیت تنش	مصادیق تشدید یا کاهش تنش
اول	۱۹۷۹-۱۹۹۰	شکل‌گیری و تداوم تنش	موضع انقلابی و انتقادی ایران به حکومت‌های عربی و همکاری آنها با غرب؛ نگرانی و واکنش سلبی رهبران سعودی در برابر انقلاب اسلامی و تحركات شیعیان عربستان؛ حمایت‌های عربستان از صدام در جنگ برابر ایران؛ تشکیل شورای همکاری خلیج فارس با اهداف ضدایرانی؛ کشتار زائران ایرانی در مراسم حج سال ۱۹۸۷ از سوی نیروهای سعودی و بروز اعتراضات گسترده در ایران؛ اقدام یکجانبه عربستان در قطع روابط با ایران در سال ۱۹۸۸ به دنبال اشغال سفارت این کشور در تهران
دوم	۱۹۹۰-۲۰۰۳	کاهش تنش	محکوم‌کردن حمله عراق به کویت از سوی ایران؛ ایجاد روابط دیپلماتیک کامل بین ایران و عربستان در مارس ۱۹۹۱؛ حمایت عربستان از امارات در مناقشه جزایر سه‌گانه ایرانی؛ اتخاذ سیاست تنش‌زدایی در سیاست منطقه‌ای ایران در دولت اصلاحات و تلاش برای اعتمادسازی با عربستان؛ امضای توافق‌نامه جامع همکاری بین ایران و عربستان در سال ۱۹۹۸؛ سفر خاتمی رئیس‌جمهور ایران به عربستان در سال ۱۹۹۹؛ امضای موافقت‌نامه همکاری‌های امنیتی بین ایران و عربستان در سال ۲۰۰۱
سوم	۲۰۰۳-۲۰۱۱	افزایش تنش	اظهار نگرانی مقامات سعودی از افزایش نقش ایران در عراق بعد از صدام؛ حمایت ریاض از جریان‌های معارض حکومت جدید عراق با اکثریت شیعی؛ موضع انتقادی عربستان در خصوص حزب‌الله لبنان در جنگ سی‌وسه روزه با اسرائیل در ۲۰۰۶؛ اظهار نگرانی مقامات سعودی از روابط حماس با ایران؛ اعلام نگرانی عربستان از پیشرفت برنامه هسته‌ای ایران و تمایل به افزایش فشارها بر ایران؛ مواضع انتقادی و اعتراضی ایران و عربستان در خصوص جنگ حوثی‌های با دولت در یمن

اسدی/ تحلیل لایه‌ای علت‌های تنش بین ایران و عربستان سعودی

مرحله	دوره زمانی	وضعیت تنش	مصادیق تشدید یا کاهش تنش
۲۰۱۱-۲۰۲۰	۲۰۱۱-۲۰۲۰	تشدید و اوج‌گیری تنش	رویکردهای متعارض ایران و عربستان در خصوص جنبش‌های مردمی شمال آفریقا از ۲۰۱۱؛ حمایت ایران از انقلاب مردمی بحرین و مداخله عربستان برای سرکوب انقلاب از ۲۰۱۱؛ رویکرد انتقادی ایران به مداخله نظامی عربستان در یمن و حمایت از انصارالله؛ حمایت عربستان از معارضین و جریان‌های تروریستی در بحران سوریه بعد از ۲۰۱۱ و حمایت ایران از دمشق؛ حمایت عربستان از خروج آمریکا از برجام در دوره ترامپ و همراهی با سیاست فشار حداکثری علیه ایران؛ تشدید رویکرد تهاجمی عربستان در مقابل ایران با پادشاهی سلمان در سال ۲۰۱۵؛ حادثه منی و کشته شدن صدها زائر ایرانی در سال ۲۰۱۵؛ اعدام روحانی معارض شیعی باقرالنمر توسط عربستان در سال ۲۰۱۶ و وقوع اعتراضات در ایران؛ حمله معترضین ایرانی به سفارت عربستان در تهران در سال ۲۰۱۶ و قطع شدن روابط دو کشور؛ وقوع بحران قطر در سال ۲۰۱۷ و فشار عربستان بر دوحه برای قطع کردن روابط خود با ایران؛ متهم سازی ایران در جریان حمله به تأسیسات نفتی آرامکوی عربستان در سپتامبر ۲۰۱۹
۲۰۲۰-۲۰۲۳	۲۰۲۰-۲۰۲۳	مدیریت و کاهش تنش	تغییر لحن محمد بن سلمان در خصوص ایران؛ میزبانی بغداد از پنج دور مذاکرات امنیتی و دیپلماتیک ایران و عربستان در سال‌های ۲۰۲۱ و ۲۰۲۲؛ امضای توافق پکن برای ازسرگیری روابط دو کشور در مارس ۲۰۲۳؛ دیدار وزیران خارجه ایران و عربستان پس از هفت سال در آوریل ۲۰۲۳؛ بازگشایی سفارت‌خانه‌های دو کشور در سال ۲۰۲۳؛ سفر رئیس‌جمهور ایران به عربستان پس از ۱۱ سال در نوامبر ۲۰۲۳؛ رایزنی‌ها و گفتگوهای دو کشور در خصوص جنگ غزه از هفت اکتبر ۲۰۲۳.

۲. عوامل نظام‌مند در تنش‌های ایران و عربستان

در این لایه مجموعه عوامل و متغیرهای عینی مورد بررسی قرار می‌گیرند که در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی در روابط ایران و عربستان اثرگذار بوده و باعث شکل‌گیری و افزایش یا کاهش تنش‌ها در روابط بین کشورها می‌شود. در لایه عوامل سیستمی مجموعه عوامل اجتماعی، سیاسی-امنیتی، اقتصادی، فناورانه و زیست‌محیطی مورد

ارزیابی قرار می‌گیرند که در روابط تنش‌آلود بین دو کشور اثرگذارند. در اینجا به منظور بررسی ریشه‌های تنش بین ایران و عربستان در لایه سیستمی به تبیین مجموعه عوامل اثرگذار در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی پرداخته می‌شود.

۲-۱. ریشه‌ها و عوامل نظام‌مند در سطح داخلی

در سطح داخلی مجموعه‌ای از متغیرها و عوامل بر وضعیت و شدت تنش‌های بین ایران و عربستان اثرگذارند. در این سطح از یک سو باید به عوامل ساختاری داخلی و از سوی دیگر به عوامل کارگزاری یا نخبگان سیاسی حاکم و رهبران اشاره کرد. البته در اینجا نقش نخبگان و رهبران سیاسی از منظر تحلیل منافع مورد بررسی قرار می‌گیرد و جنبه هویتی و گفتمانی در لایه بعدی مورد تبیین قرار خواهد گرفت. از منظر ساختاری تفاوت‌ها و تعارض‌های بین نظام‌های سیاسی و ناهمپوشانی بین نظام‌های اقتصادی دو کشور از مهمترین عواملی هستند که به شکل‌گیری تنش‌ها یا تشدید آن در روابط ایران و عربستان منجر شده است.

در خصوص نظام‌های سیاسی دو کشور، حاکمیت نظام جمهوری اسلامی در ایران و پادشاهی در عربستان، بیانگر تفاوت‌ها و تعارضات مهمی است. نظام سیاسی پادشاهی اصلی‌ترین منبع داخلی سیاست خارجی عربستان از جمله در قبال ایران محسوب می‌شود. کارکرد اصلی سیاست خارجی عربستان تأمین ثبات و امنیت نظام پادشاهی و ممانعت از تهدید ارزشی- هویتی و فیزیکی این نظام است. ضمن اینکه ساختار، ترتیبات، منافع و ارزش‌های نظام پادشاهی اصلی‌ترین مؤلفه‌های تأثیرگذار بر سیاست خارجی عربستان محسوب می‌شوند (AlSultan, 2013:458-459). نظام سیاسی پادشاهی در عربستان با ویژگی‌هایی مانند نخبه‌گرایی سلطنتی، فقدان ارتباط جدی با بدنه مردمی و محافظه‌کاری سیستمی باعث بروز رفتارهای خاصی در سیاست خارجی این کشور شده که از جمله عبارتند از: مقابله با جنبش‌های مردمی، حساسیت به جریان‌های کمونیستی و ملی‌گرایانه، اولویت و مرکزیت پادشاه در اتخاذ تصمیم‌های مهم سیاست خارجی، فقدان انقلابی‌گری و محافظه‌کاری در سیاست خارجی، کوشش برای ائتلاف با قدرت‌های بزرگ بین‌المللی و تلاش برای حفظ نظام منطقه‌ای سنتی و نگرانی از تغییرات.

در سوی مقابل، نظام سیاسی ایران یعنی جمهوری اسلامی دارای دو وجه مهم مردمی

و اسلامی است که ویژگی‌ها و برنده‌های خاص خود را در سیاست خارجی دارد. در عرصه عملی نیز سیاست خارجی ایران تحت تأثیر مجموعه‌ای از نهادها و سازوکارها شکل می‌گیرد. رهبری، دولت و وزارتخانه‌های کلیدی مانند وزارت امور خارجه یا وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شورای عالی امنیت ملی، مجلس شورای اسلامی، نیروهای مسلح و کنشگران غیر دولتی مانند مراجع و علما یا احزاب و جریان‌های سیاسی همگی از نهادهای اثرگذار در سیاست خارجی محسوب می‌شوند (سلیمانی و دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۳: ۸۰-۸۸). با توجه به مؤلفه‌های فوق مهم‌ترین تأثیرات ساختار و ویژگی‌های نظام سیاسی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران را می‌توان در عواملی مانند حمایت از روندهای دموکراتیک و مردمی، تعامل و حمایت از جنبش‌ها و جریان‌های اسلامی، انقلابی‌گری در سیاست خارجی و تلاش برای تغییر نظم موجود منطقه‌ای و بین‌المللی، اتخاذ سیاست خارجی مستقل، تنوع نسبی و انعطاف‌پذیری در سیاستگذاری خارجی و تلاش برای تعامل با دولت‌های مستقل و مردمی در سطح منطقه خلاصه کرد.

تفاوت‌های بین نظام سیاسی پادشاهی و اقتدارگرای سعودی و نظام سیاسی جمهوری اسلامی در ایران در تعارضات جدی منافع و رویکردهای متفاوت در سیاست خارجی به خوبی انعکاس یافته است. مقابله با جنبش‌های مردمی و روندهای دموکراتیک از سوی عربستان سعودی و مخالفت با شکل‌گیری نظام‌های سیاسی مردم‌محور از یک سو و حمایت‌های ایران از جنبش‌های مردمی و روندها و نظام‌های دموکراتیک از سوی دیگر یکی از محورهای اصلی در این خصوص است (صادق نواهضة، ۲۰۲۲: ۵۴-۵۶). همچنین غیرمردمی بودن نظام سیاسی در عربستان و ضعف‌های مرتبط با آن باعث شده نظام سعودی برای تداوم و بقای خود به ائتلاف با قدرت‌های بزرگ و ایجاد روابط راهبردی با آمریکا مبادرت کند. این وضعیت به سطحی از وابستگی و کاهش استقلال عمل در سیاست خارجی عربستان منجر شده است. در حالی که جمهوری اسلامی ایران با توجه به ماهیت مردمی، اسلامی و انقلابی نظام سیاسی به دنبال سیاست خارجی مستقل و کاستن از حضور و نقش‌آفرینی قدرتهای بزرگ در سطح منطقه است. این تفاوت نیز باعث تعارض در منافع و رویکردهای ریاض و تهران در سطح منطقه‌ای

از منظری دیگر شده و اختلافات و تنش‌های بین دو کشور را تشدید کرده است. هر چند نظام پادشاهی متغیری است که ثبات در سیاست خارجی و برخی اصول و اهداف کلان در روابط خارجی عربستان را تبیین می‌کند، اما با تغییر پادشاهان و دگرگونی در ارزیابی آنها از تهدیدات و فرصت‌های کشور، سیاست خارجی ریاض با برخی فراز و نشیب‌ها همراه می‌شود. بر این اساس برخی از ابعاد تغییر در سیاست خارجی عربستان همواره با ظهور و سقوط پادشاهان همراه است. به خصوص این‌که در عربستان پادشاه مهمترین منبع قدرت و حاکمیت بوده و همه ابعاد و شاخه‌های قدرت و حاکمیت به وی ارجاع داده می‌شود (ناهی و علی، ۲۰۱۵: ۲۴). تفاوت نگرش‌های بین ملک عبدالله با ملک سلمان و سپس تعدیل رویکردهای محمدبن سلمان در قبال ایران بعد از سال ۲۰۲۰ نشانگر تأثیر پادشاهان در روابط با ایران است. در سوی دیگر نیز به قدرت‌رسیدن دولت‌های مختلف با رویکردهای متفاوت در ایجاد برخی تغییرات در سیاست خارجی ایران و افزایش یا کاهش تنش‌ها با عربستان مؤثر بوده است.

در مجموع در خصوص تأثیر تفاوت‌های بین نظام‌های سیاسی عربستان و ایران در تنش‌های بین دو کشور می‌توان عنوان کرد این تفاوت‌ها شکل‌دهنده بسترهای خاصی است که در نهایت به تعریف منافع و طراحی رویکردها به صورت متعارض منجر می‌شود. در نتیجه تعارض منافع و راهبردهای دو بازیگر محوری در خاورمیانه به افزایش تنش‌ها در روابط می‌انجامد. با این حال تأثیرگذاری تفاوت نظام‌های سیاسی در سطح تنش بین دو کشور به نوع تحولات و روندهای منطقه‌ای مرتبط است. در حالی که در شرایط ثبات منطقه‌ای تعارض منافع و رویکردها کم شده و تنش‌ها کاهش می‌یابد، با سرعت‌گرفتن دگرگونی‌ها و افزایش بی‌ثباتی و بحران در منطقه، تعارض منافع گسترش یافته و تنش‌ها به شدت افزایش خواهد یافت. از این رو به‌رغم اینکه تفاوت نظام‌های سیاسی ایران و عربستان یکی از مبانی مهم شکل‌دهنده به روابط محسوب می‌شود، اما تأثیرگذاری این مؤلفه بر وضعیت تنش‌های دو کشور تا حد زیادی به عوامل ثانویه‌ای مانند تحولات منطقه‌ای وابسته است.

در مورد تأثیرگذاری نظام‌ها و روندهای اقتصادی ایران و عربستان بر وضعیت تنش‌های

بین دو کشور می‌توان بر دو نکته کلیدی تأکید کرد. نخست اینکه رانتیربودن اقتصاد دو کشور و وابستگی به منابع و درآمدهای نفتی باعث شده تا اقتصادهای ایران و عربستان نتوانند نقش مکمل هم را ایفا کنند. در نتیجه مبتنی بودن اقتصادها بر صدور نفت و واردکردن طیف گسترده‌ای از کالاها، شرایط و فرصت‌های قابل توجهی را برای افزایش تبادلات و همکاری‌های اقتصادی فراهم نکرده است. آمارها نشان می‌دهد حتی در شرایطی که روابط سیاسی دو کشور در شرایط خوبی بوده و تنش‌زدایی در اولویت تهران و ریاض بوده، حجم روابط مالی و اقتصادی طرفین در سطح پایینی قرار داشته است. به عنوان نمونه بررسی تبادلات تجاری دو کشور از سال ۱۹۹۱ تا سال ۲۰۱۶ یعنی تا قبل از قطع شدن روابط نشان می‌دهد بیشترین حجم تجارت بین ایران و عربستان به سال ۲۰۰۶ مربوط است که حدود ۸۵۱ میلیارد دلار بوده است (پویامهر، ۱۴۰۲: ۱۲). بر این اساس حجم حداکثری تجارت بین طرفین در بهترین شرایط تنها حدود یک میلیارد دلار بوده که در مقیاس کلی اقتصاد دو کشور پایین محسوب می‌شود. از همین رو در حالی که افزایش حجم روابط تجاری و اقتصادی می‌تواند به کاهش اختلافات و مدیریت تنش‌ها کمک کند، فقدان یا ضعف در این حوزه مانع از موفقیت تنش‌زدایی پایدار در روابط تهران و ریاض می‌شود.

نکته و مسئله مهم دیگر اینکه منابع و درآمدهای نفتی ایران و عربستان به افزایش ظرفیت‌های قدرت ملی این کشورها و در دسترس بودن منابعی قابل توجه برای تعقیب اهداف سیاست خارجی منجر شده است. مسئله‌ای که در تشدید رقابت‌ها و تنش‌های بیشتر بین دو کشور مؤثر بوده است. این موضوع به خصوص در مورد عربستان مشهود بوده و درآمدهای نفتی و منابع مالی و اقتصادی بالا، بسیاری از ابعاد سیاست خارجی این کشور را به صورت جدی متأثر ساخته است. قدرت مالی بالا برای خرید تسلیحات و به‌کارگیری آن در سیاست دفاعی، داشتن نقشی برجسته در امنیت انرژی و اقتصاد جهانی و اعطای کمک‌های اقتصادی و خرید وفاداری خارجی از جمله ابعاد مهم تأثیرگذاری رانت نفتی بر سیاست خارجی عربستان محسوب می‌شود (Nonneman, 2005: 322-325).

درآمدهای نفتی و پتانسیل‌های اقتصادی در سیاست‌ها و تلاش‌های ایران برای افزایش نفوذ در منطقه نیز نقش مهمی داشته است. به خصوص اینکه ایران با

تهدیدات امنیتی مهمی از جانب برخی قدرتهای محوری منطقه و همچنین قدرت‌های بزرگ بین‌المللی مواجهه بوده و این وضعیت به تکاپوی ایران برای ایجاد ائتلافی قدرتمند در منطقه منجر شده که محور مقاومت نام گرفته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد در دوره‌هایی که توان مالی ایران در نتیجه افزایش بهای نفت توسعه یافته، سرمایه‌گذاری‌ها در عرصه سیاست منطقه‌ای نیز سیر صعودی داشته است. به عنوان نمونه بهبود وضعیت اقتصادی و منابع مالی ایران در دوره پس از ۲۰۰۳ با افزایش جدی درآمدهای نفتی باعث شد امکانات و بسترهای مناسبی برای افزایش نقش منطقه‌ای ایران با حمایت از کنشگران محور مقاومت به وجود آید. گزارش‌های اقتصادی مبتنی بر آمارهای بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد در حالی که درآمد حاصل از فروش نفت در دولت اصلاحات یعنی از سال ۱۳۷۶ تا سال ۱۳۸۴ حدود ۱۵۷ میلیارد دلار بوده و مجموع درآمد حاصل از فروش نفت از ابتدای انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۸۴، ۴۴۵ میلیارد دلار بوده است، طی هفت سال نخست دوره ریاست جمهوری احمدی‌نژاد یعنی بین سال‌های ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۰ درآمد حاصل از فروش نفت ایران به حدود ۵۳۱ میلیارد دلار رسیده است (ترکان و فرنام، ۱۳۹۱: ۷-۸). موضوعی که در افزایش حمایت‌های ایران از جریان‌های مقاومت در دوره مورد نظر و در نتیجه افزایش نقش منطقه‌ای تهران در خاورمیانه اثرگذار بوده است.

در مجموع درآمدها و ظرفیت‌های مالی و اقتصادی ناشی از فروش نفت به افزایش ظرفیت‌های قدرت ملی ایران و عربستان و در نتیجه گسترش توان و تمایلات رهبران سیاسی دو کشور به گسترش نفوذ منطقه‌ای منجر شده است. توان و تمایل هم‌زمان ایران و عربستان برای نقش‌آفرینی در منطقه در شرایطی که اهداف متعارضی از سوی آنها دنبال می‌شود، به معنی گسترش رقابت‌ها و تنش‌های بین تهران و ریاض بوده است. با این حال سطح سرمایه‌گذاری اقتصادی و بهره‌گیری از منابع مالی برای پیشبرد اهداف و سیاست‌های منطقه‌ای از سوی دو کشور تفاوت‌های مهمی دارد. به عنوان نمونه هزینه نظامی عربستان در سال ۲۰۲۳ حدود ۷۵/۸ میلیارد دلار بوده که معادل ۷/۱ درصد تولید ناخالص داخلی این کشور بوده و در رتبه پنجم جهان قرار دارد. در این سال اما ایران تنها حدود ۱۰/۳ میلیارد دلار هزینه نظامی داشته که معادل ۰/۵ درصد تولید

ناخالص داخلی کشور بوده و در رتبه ۲۷ جهانی قرار گرفته است (Tian & others, 2024: 2). اهمیت درآمدهای نفتی و تأثیرات آن بر توان مالی و سطح فعالیت‌های اقتصادی، به رقابت‌های دو کشور در چهارچوب اوپک یا تلاش‌های طرفین برای افزایش درآمدهای نفتی خود و محدودسازی ظرفیت‌ها و سطح صادرات نفتی طرف مقابل نیز منجر شده است. مسئله‌ای که خود بستر جدیدی برای افزایش اختلافات و تنش‌های ایران و عربستان بوده است. از جمله عربستان در دوره پس از انعقاد برجام به منظور ممانعت از دستیابی ایران به درآمدهای نفتی به افزایش تولید نفت در جهت کاهش بهای جهانی آن دست زد. همچنین این کشور برای کمک به پیشبرد سیاست تحریمی دولت ترامپ علیه ایران بعد از خروج آمریکا از برجام به همکاری برای افزایش تولید نفت و پرکردن خلأ ناشی از تحریم نفتی ایران اقدام کرد. با این حال در طرف مقابل نیز تحلیل‌هایی وجود دارد که بر تمایل ایران برای ضربه‌زدن به توان نفتی عربستان و افزایش هزینه‌های صدور نفت این کشور در دوره‌های گسترش تنش اشاره می‌کند. مسئله‌ای که از جمله در حمله انصارالله یمن به عنوان یکی از جریان‌های مقاومت متحد ایران به تأسیسات نفتی آرامکو در سپتامبر ۲۰۱۹ نمایان شد. (Criekemans, 2019: 4) در مجموع بررسی نظام‌ها و شرایط اقتصادی ایران و عربستان نشان می‌دهد این مؤلفه تأثیراتی منفی بر مناسبات دو کشور داشته و از منظرهای گوناگون شکل‌دهنده بسترهایی است که به گسترش تنش‌ها منجر شده است. نخست اینکه رانتیر بودن اقتصادها و تکیه بر درآمدهای نفتی مانع از آن شده که اقتصادهای دو کشور مکمل هم باشند و در نتیجه تعاملات اقتصادی به عنوان عاملی برای کاهش تنش‌ها عمل نکرده است (Nuruzzaman, 2012: 542). دوم اینکه درآمدهای نفتی با افزایش قدرت ملی و فراهم ساختن ظرفیت‌های اقتصادی لازم برای نقش‌آفرینی منطقه‌ای باعث تبدیل شدن دو کشور به بازیگر محوری در خاورمیانه، افزایش رقابت بین طرفین و شکل‌گیری تعارضات و تنش‌هایی بین تهران و ریاض شده است. هرچند عربستان با در اولویت قراردادن برنامه چشم‌انداز ۲۰۳۰ برای تنوع‌بخشی به اقتصاد تلاش می‌کند و پیشرفت این روند ممکن است به ایجاد بسترهایی برای تعاملات اقتصادی گسترده‌تر منجر شود، با این حال نفت همچنان بخش اصلی اقتصاد عربستان را تشکیل می‌دهد.

۲-۲. ریشه‌ها و عوامل نظام‌مند در سطح منطقه‌ای

به رغم تأثیرگذاری عوامل مختلف در تنش‌های بین ایران و عربستان، شاید بتوان مهمترین علت را منازعه دو کشور برای کسب برتری و افزایش قدرت و نفوذ در سطح منطقه‌ای دانست. تلاش برای برتری که از قدرت ملی و جایگاه ویژه ایران و عربستان در خاورمیانه ناشی شده به رقابت‌های اساسی بین دو کشور انجامیده و اختلافات و تنش‌هایی را بین طرفین در پی داشته است (Hiro, 2019: 10-30). بررسی مناسبات ایران و عربستان در طول دهه‌های گذشته، انواع مختلفی از روابط را در قالب نظم منطقه‌ای نشان می‌دهد و الگوهای رفتاری و شرایط و تحولات منطقه‌ای خاص هر دوره باعث افزایش یا کاهش تنش‌های بین دو کشور شده است. ایران و عربستان تمایل یا حتی توان مناسبی برای پیگیری جامعه امنیتی تکثرگرا یا نظم کنسرتی نداشته‌اند و تمایلات دو کشور به خصوص در دوره پس از وقوع انقلاب اسلامی بین دو مقوله تلاش برای ایجاد نظم هژمونیک یا برتری جویی و موازنه‌سازی در نوسان بوده و این رویکردها باعث شده رقابت‌های ژئوپلیتیک بین تهران و ریاض استمرار یافته، تنش‌های بین دو کشور کمابیش تداوم داشته و به یکی از مشخصه‌های اصلی روابط تبدیل شود. با این حال الگوهای ذهنی و عوامل عینی هر یک از این دو بازیگر برای دستیابی به موقعیت برتر یا ایجاد موازنه در برابر رقیب با تفاوت‌ها و دگرگونی‌هایی همراه بوده است.

در دوره‌های مختلف چهار دهه گذشته، دنبال‌کردن راهبرد برتری جویی یا موازنه‌سازی بین ایران و عربستان در افزایش یا کاهش تنش‌های بین دو طرف تأثیرگذاری بالایی داشته است. در دوره‌هایی که هر دو بازیگر راهبرد موازنه‌سازی را دنبال کرده و تغییر و تحولات ژئوپلیتیک در خاورمیانه اندک بوده است، تنش‌های بین دو کشور کاهش یافته‌اند. در دوره‌هایی که یک کشور راهبرد برتری جویی و طرف دیگر راهبرد موازنه‌سازی را دنبال کرده، تنش‌ها در حد متوسط بوده است. حال آنکه در شرایطی که تغییر و تحولات ژئوپلیتیک منطقه‌ای بسیار افزایش یافته و فرصت‌ها و تهدیدات هم‌زمانی برای دو کشور ایجاد شده و در نتیجه تهران و ریاض هر دو در پی دستیابی به موقعیت برتر منطقه‌ای بوده‌اند، شدت تنش‌های بین طرفین به بیشترین میزان رسیده است. تلاش‌های ایران و عربستان برای دستیابی به موقعیت برتر یا موازنه‌سازی در برابر

رقیب در قالب کوشش برای توسعه نفوذ خود و محدود ساختن نفوذ و نقش آفرینی طرف مقابل نمود داشته است. جمهوری اسلامی ایران با توجه به ماهیت نظام سیاسی و مبانی و اهداف سیاست خارجی به منظور دستیابی به موقعیت برتر و ایجاد نظم منطقه‌ای مطلوب مؤلفه‌های زیر را در سیاست منطقه‌ای در اولویت قرار داده است: توسعه جنبش‌ها و بازیگران مقاومتی و تقویت محور مقاومت به عنوان هسته اصلی ائتلاف‌سازی منطقه‌ای؛ تقویت جریان‌های اسلامی معتدل مانند اخوانی‌ها؛ حمایت از قدرت‌یابی شیعیان در منطقه؛ تلاش برای کاهش نقش و اثرگذاری قدرت‌های غربی به خصوص آمریکا در منطقه؛ حمایت و تعامل با دولت‌های مستقل و معتدل منطقه مانند ترکیه.

در مقابل عربستان برای موازنه‌سازی در برابر ایران و قرارگرفتن در موقعیت برتر، اولویت‌های متفاوت و متناقضی را دنبال می‌کند که مهم‌ترین آنها عبارتند از: تداوم و تقویت دولت‌های پادشاهی و غیردموکراتیک و مقابله با جریان‌های دموکراتیک؛ تعقیب سیاست‌های مصالحه‌جویانه در قبال اسرائیل و مخالفت با رویکردهای مقاومتی در مسئله فلسطین؛ توسعه اسلام وهابی و بهره‌گیری ابزاری از جریان‌های افراط‌گرای سلفی در سیاست منطقه‌ای؛ ترغیب و تشویق قدرت‌های غربی به خصوص آمریکا برای افزایش حضور و نقش آفرینی در منطقه و ائتلاف‌سازی در حلقه‌های سه‌گانه شامل شورای همکاری خلیج فارس، حوزه عربی و جهان اسلام برای مقابله با ایران.

بررسی محورهای سیاست خارجی ایران و عربستان نشان می‌دهد تعارضاتی جدی بین اهداف، منافع و رویکردهای دو کشور در سطح منطقه‌ای وجود دارد. هر چند تعارضات و رقابت‌های بین طرفین موضوع جدیدی نیست، اما فقدان نظم منطقه‌ای پایدار و باثبات، وقوع تغییر و تحولات ژئوپلیتیک جدی و شکنندگی ائتلاف‌های منطقه‌ای باعث شده شدت رقابت‌ها و اختلافات افزایش یافته و تنش‌هایی در روابط تهران و ریاض ایجاد شود. مسئله دیگری که در تداوم تنش‌ها بین تهران و ریاض نقش داشته، وجود موانعی برای دستیابی هر یک از این دو بازیگر به موقعیت برتر و تبدیل شدن به هژمون منطقه‌ای است که در نهایت سیالیت و شکنندگی بیشتر نظم منطقه‌ای در خاورمیانه را در پی داشته است. به اعتقاد برخی به علت ماهیت متمایز، ایدئولوژی متفاوت، جهت‌گیری

سیاست خارجی مستقل و موقعیت جغرافیایی ایران و همچنین اهمیت استراتژیک خاورمیانه، نظام بین‌الملل محافظه‌کار، اعم از هژمونیک و چندقطبی، محدودیت‌های ساختاری شدیدی را بر جمهوری اسلامی ایران جهت دستیابی به منزلت هژمونیک در منطقه تحمیل می‌کند (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۴: ۵۸).

عربستان نیز به‌رغم در اختیارداشتن ظرفیت‌ها و فرصت‌های مختلف برای هژمونیک شدن در محیط پیرامونی و خاورمیانه یا حتی تعقیب سیاست موازنه‌جویی با برخی موانع در این خصوص روبروست. مهم‌ترین چالش پیش روی عربستان برای برتری در محیط پیرامونی، نگرانی و احساس تهدید کشورهای شورای همکاری خلیج فارس از تمایلات و سیاست‌های هژمونیک ریاض و در نتیجه مخالفت با تسلط عربستان در این حوزه است. نوع درک و تصورات رهبران قطر و احساس تهدید از سیاست‌های عربستان را می‌توان اصلی‌ترین نمود درک تهدیدآمیز کشورهای کوچک شورای همکاری از سیاست ریاض در محیط پیرامونی خود برشمرد (اسدی، ۱۳۹۰: ۹۰-۹۵). حضور و اثرگذاری قدرت‌های بزرگ جهانی و بازیگران کلیدی منطقه در حوزه شبه جزیره عربی نیز از جمله مؤلفه‌هایی است که تسلط عربستان را با موانع مهمی روبرو کرده است. در خصوص موانع و چالش‌های پیش روی عربستان برای دستیابی به موقعیت برتر در جهان عرب می‌توان به فقدان سابقه‌ای خاص برای عربستان در خصوص قوم‌گرایی عربی و مخالفت تاریخی نظام سعودی با جریان‌های قومی - عربی نیز اشاره کرد. این موضوع باعث شده که ادعای عربستان مبنی بر اهمیت و اولویت منافع و همبستگی عربی با انتقادات مهمی روبرو شود. به خصوص اینکه عربستان از قدرت نرم و مشروعیت کافی برای رهبری جهان عرب برخوردار نیست و بسیاری از ملت‌های عرب به تلاش‌های عربستان در این خصوص اعتراض دارند (اسدی، ۱۳۹۷: ۴۱-۴۷).

۲-۳. ریشه‌ها و عوامل نظام‌مند در سطح بین‌المللی

ساختار و پویای قدرت و نوع راهبردهای قدرت‌های بزرگ در سطح بین‌المللی بر شرایط خاورمیانه و روابط بین بازیگران محوری آن و از جمله وضعیت تنش‌های بین ایران و عربستان اثرات مهمی دارد. کانتوری و اشپیگل از متفکرانی هستند که با

دیدگاه ساختاری، منطقه را به عنوان یک نظام تابعه در نظام بین‌الملل مورد بررسی قرار می‌دهند. به نظر این دو، یک نظام تابعه منطقه‌ای، حد واسط بین عرصه جهانی و بازیگر ملی است. اشپیگل و کانتوری، عرصه جهانی را به عنوان نظام مسلط، منطقه را به عنوان نظام تابعه و دولت ملی را به عنوان نظام داخلی معرفی می‌کنند. آنها در توصیف نظام منطقه‌ای معتقدند ساختار این نظام، از سه جزء مؤثر تشکیل می‌شود که عبارتند از: مرکز، پیرامون و قدرت مداخله‌گر. بخش مرکزی شامل دولت‌های محوری و قدرت‌های کلیدی در منطقه بوده و بخش پیرامون شامل کنشگرانی است که به لحاظ ساختاری نمی‌توانند در این نظام نقش مرکزی ایفا کنند. قدرت مداخله‌گر نیز شامل قدرت‌های بزرگ جهانی است که در هر منطقه ایفای نقش می‌کنند (سیف‌زاده و روشن‌دل، ۱۳۷۹: ۱۷-۱۸).

خاورمیانه از قرون گذشته مورد توجه قدرت‌های بزرگ جهانی قرار داشته و با رقابت این قدرت‌ها برای افزایش نفوذ مواجه بوده است. در دهه‌های گذشته، نوع قطب‌بندی نظام بین‌الملل و رویکرد قدرت‌های بزرگ بر وضعیت تنش‌های بین ایران و عربستان تأثیرات متفاوتی داشته است. در دوره جنگ سرد و حاکمیت نظام دوقطبی، وقوع انقلاب اسلامی در ایران و پیدایش اختلافاتی بین ایران و آمریکا در تشدید تنش‌ها بین کشورهای عربی از جمله عربستان با ایران تأثیراتی تعیین‌کننده داشت. در دوره پس از جنگ سرد نیز سیاست‌های آمریکا برای مهار و تضعیف ایران و همکاری‌های گسترده بین ریاض و واشنگتن در قالب شراکت راهبردی عمدتاً بر روابط ایران و عربستان تأثیرات سلبی داشته و باعث ایجاد و تشدید تنش‌هایی بین دو کشور شده است. با این حال در برخی مقاطع نیز رهبران آمریکا با تشدید تنش‌های بین ایران و عربستان مخالف بوده و خواستار تعامل تهران و ریاض برای کاهش منازعات منطقه‌ای بوده‌اند. در این خصوص از جمله می‌توان به درخواست‌های باراک اوباما از مقامات سعودی برای تعامل با ایران جهت کاهش اختلافات و تنش‌ها در دوره انعقاد برجام اشاره کرد (Fayyaz, 2019: 30-35). خیزش قدرت‌های نوظهور و به خصوص ارتقای ظرفیت‌های قدرت چین در کنار تداوم نقش نظامی - امنیتی روسیه در عرصه جهانی با ایجاد چشم‌اندازهایی جدید برای نظم بین‌المللی متکثر و احتمالاً چندقطبی در یک دهه اخیر تأثیرات متفاوتی بر بازیگران

خاورمیانه و معادلات منطقه‌ای داشته است. چنین شرایطی ضمن تقویت حضور و نقش آفرینی روسیه و به خصوص چین در منطقه، تلاش آمریکایی‌ها برای کاهش حضور و تعهدات خود در خاورمیانه را در پی داشته است. به نظر می‌رسد روند اخیر در مجموع بر روابط ایران و عربستان تأثیراتی مثبت داشته و به خصوص به تمایل بیشتر رهبران سعودی به کاهش و مدیریت تنش‌ها با تهران انجامیده است. روند کاهش تعهدات امنیتی آمریکا در قبال شرکای منطقه‌ای، به تقویت تردیدها در عربستان در مورد حمایت‌های امنیتی از این کشور منجر شده و تمایل سعودی‌ها برای کاهش اختلافات و تنش‌ها با تهران را به خصوص بعد از ۲۰۲۰ در پی داشته است.

برخلاف اثرات منفی سیاست‌های آمریکا بر ثبات خاورمیانه، چین و روسیه در پی ایفای نقشی متوازن و عمدتاً ثبات‌ساز در منطقه بوده‌اند. این دو کشور تلاش کرده‌اند به صورت همزمان روابطی گرم و مستحکم با ایران و عربستان ایجاد نموده و از مزایای روابط با هیچ‌کدام از این کشورها محروم نشوند. به خصوص اینکه ایران و عربستان هر دو کشورهایی قدرتمند و کلیدی در خاورمیانه بوده و از ظرفیت‌های بالایی برخوردار هستند که در چهارچوب منافع قدرت‌های بزرگ اهمیت بالایی می‌یابد. بر خلاف آمریکا که روابطی رقابت‌آمیز یا خصمانه با ایران را تجربه کرده و به اعمال فشار بر تهران می‌پردازد، چین و روسیه خواستار کاهش اختلافات و تنش‌های بین تهران و ریاض و حفظ ثبات منطقه‌ای هستند. به خصوص اینکه ریاض در یک دهه اخیر به متنوع‌سازی روابط خود با قدرت‌های بزرگ روی آورده و به توسعه روابط خود با چین در عرصه‌های تجاری-اقتصادی پرداخته و همکاری‌های مهمی را با مسکو به ویژه در عرصه نفت و اوپک شکل داده است. دستیابی ایران و عربستان به توافق پکن برای از سرگیری روابط با میانجیگری چین در اوایل ۲۰۲۳ به عنوان مهم‌ترین نمود اثرگذاری مثبت چین بر کاهش و مدیریت تنش‌های بین ایران و عربستان بوده است (Jash, 2023: 3).

۳. جهان بینی، هویت و گفتمان‌ها

عوامل سیستمی و ژئوپلیتیک بر مناقشه‌ها و تنش‌های بین جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی اثرات مهمی دارند، اما تعارضات هویتی-ایدئولوژیک، گفتمان‌های

متفاوت و تفاوت‌های جدی در برداشت‌ها و جهان بینی‌های حاکم بر نخبگان سیاسی نیز در تداوم یا شدت و ضعف این تنش‌ها نقش دارند. در بررسی ریشه‌ها و عوامل تنش در روابط ایران و عربستان در این لایه بر ارزش‌ها، باورها، جهان بینی‌ها و دیدگاه‌های مسلط و همچنین مؤلفه‌های هویتی و گفتمانی تأکید می‌شود. همچنین منافعی که در اولویت قرارگرفتن و مسلط‌شدن برخی از گفتمان‌ها اثرگذارند نیز به عنوان بخش مهمی از بررسی‌ها در این لایه هستند.

در روابط ایران و عربستان تعارضات هویتی و گفتمانی و تفاوت‌های قابل‌ملاحظه در جهان بینی، نظام معنایی و برداشت‌های نخبگان متغیرهای مهمی هستند که در شکل‌گیری و وضعیت تنش‌ها سهم برجسته‌ای دارند. بر این اساس فهم مبانی و پایه‌های هویتی در دو کشور با نگاهی به بسترهای تاریخی- فرهنگی و قومی- مذهبی و همچنین چهارچوب‌های ایدئولوژیک و سیاسی که به هویت این بازیگران و برداشت‌های نخبگان شکل می‌دهد، اهمیت دارد. همچنین در بررسی قالب‌ها و عوامل گفتمانی ایران و عربستان، درک منافعی که به هر یک از این گفتمان‌ها و برداشت‌ها شکل داده و باعث تثبیت و تداوم آن می‌شود، مهم هستند. در این راستا لازم است به مبانی و چهارچوب‌های هویتی هر یک از دو بازیگر اشاره شده و تعارضات بین آنها مورد بررسی قرار گیرد. ذکر این نکته نیز ضروری است که هرچند یکپارچگی، ثبات و تداوم به عنوان ویژگی‌های کلیدی هویت بازیگران شناخته می‌شود، اما این مسئله به مفهوم فقدان لایه‌های هویتی متعدد و تنوع درونی و سیالیت عناصر هویتی و به‌خصوص بروز دگرگونی‌هایی خرد در گفتمان‌ها و برداشت‌های غالب بین کشورها نیست.

دو عنصر پایه‌ای هویت در عربستان سعودی وهابیت و سلطنت بوده و سپس عناصر دیگری مانند عربیت، قبیله‌گرایی و شبه‌جزیره‌ای بودن به عنوان عناصر تکمیلی هویت عمل می‌کنند. پیوند بین ایدئولوژی وهابی یا اسلام وهابی به عنوان عاملی نرم و هویتی و شمشیر آل سعود یا قدرت سخت سعودی باعث شکل‌گیری و تداوم دولت در عربستان شده و به عنوان دو عنصر اصلی هویت بخش به نظام سعودی تلقی می‌شود. به‌رغم برتری تدریجی امرا و سیاسیون بر علما و مذهبیین، در تاریخ سعودی پادشاه تلاش کرده دیدگاه‌های علمای وهابی را مورد مشورت قرار داده و منافع

آنها را مدنظر قرار دهد (Al-Atawneh, 2009: 733). با وجود کاهش اهمیت و تأثیرگذاری علمای وهابی در نظام سعودی در دهه‌های اخیر، نقش آنها در ایجاد ارتباط بین امرای سعودی و جامعه محافظه‌کار و مذهبی عربستان و کارکرد ایجاد مشروعیت قابل نادیده‌انگاری نبوده است. با این حال در دوره ملک سلمان، با رهبری محمدبن سلمان نقش علما و نهادهای وهابی در مقایسه با گذشته بسیار کم‌رنگ شده و رهبران جدید سعودی در پی شکل دهی به هویت و تصویر جدیدی از این کشور هستند. مؤلفه‌های هویتی جمهوری اسلامی ایران متکثرند، اما دو عنصر کانونی هویتی عبارتند از ایرانیت یا ایرانی‌گرایی و اسلام‌گرایی شیعی. همچنین در لایه دوم می‌توان به مردم‌سالاری، انقلابی‌گری و سپس تجددگرایی به عنوان عناصر هویتی کلیدی اشاره کرد. در چارچوب ایرانی‌گرایی، ملت و ملیت ایرانی مهم‌ترین منبع هویت ملی ایران است (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۶: ۱۲۶). اسلام‌گرایی شیعی نیز بر اساس آموزه‌ها، تعالیم و دستورات قرائت شیعی از اسلام استوار است و مردم ایران را ملتی تصور می‌کند که مهم‌ترین منبع هویت و مرجع وفاداری‌شان اسلام و تشیع است. عنصر تجدد نیز از اثرگذاری تفکرات و گرایش‌های فرهنگی مدرن غربی بر کشور ناشی می‌شود که به صورت جدی از دوره مشروطیت آغاز شده و به عنوان لایه هویتی جدیدی در کنار عناصر ایرانی و اسلام شیعی ظهور کرده است (طاهری و کریمی‌فرد، ۱۳۹۱: ۱۳۳-۱۳۵). عنصر انقلابی در هویت سیاسی جمهوری اسلامی ایران نیز زائیده انقلاب اسلامی است و باعث شکل‌گیری عنصری جدید در هویت سیاسی کشور شده و بالطبع رویکردها و گفتمان‌های سیاسی را متأثر ساخته است. از آنجایی که در مباحث هویتی علاوه بر پایه‌ها و عناصر درونی هویتی و اثرگذاری نظام سیاسی، نوع برداشت و فهم بازیگران خارجی و تصورات آنها در خصوص یک بازیگر در تداوم و تثبیت هویت یک کشور نقش دارد، می‌توان به سه عنصر ایرانی‌گرایی، اسلام‌گرایی شیعی و انقلابی‌گری به عنوان سه عنصر اصلی هویت کنونی جمهوری اسلامی ایران تأکید کرد. به خصوص اینکه این اعتقاد وجود دارد که انقلاب اسلامی باعث شدت‌گرفتن جریان ضد تجددگرایی و تقویت سنت‌گرایی شده و این دگرگونی لایه‌های هویتی ایران را با پیچیدگی‌های بیشتری مواجه کرده است.

در دوره بعد از وقوع انقلاب اسلامی، تعارضات هویتی و گفتمانی و تفاوت و تصادم جهان‌بینی‌ها و برداشت‌های سیاسی باعث شد تا بر شدت تنش‌های بین ایران و عربستان افزوده شود. در سطح هویتی می‌توان به ابعاد مختلف تعارضات بین دو کشور اشاره کرد. نخستین و مهم‌ترین وجه تعارض هویتی بین طرفین به تعارض بین اسلام‌گرایی شیعی در ایران و اسلام‌گرایی وهابی در عربستان مربوط است. اسلام‌گرایی وهابی با مبانی و ویژگی‌هایی مانند رد عقل‌گرایی، تعصب شدید مذهبی و رد توسل‌جویی، جهاد با کافران و بدعت‌گرایان، شیعه‌ستیزی و تفرقه‌انگیزی بین مسلمین و به‌خصوص با تلقی شیعیان به عنوان بدعت‌گذار و رافضی در مقابل اندیشه و گفتمان سیاسی شیعی و انقلاب اسلامی قرار دارد (امیری اختیاری، ۱۳۹۴: ۱۳۲-۱۳۵). این در حالی است که اسلام‌گرایی شیعی با طرح گفتمان‌ها و رویه‌هایی جدید در سطح منطقه‌ای و جهان اسلام به عنوان بدیل مهمی در مقابل وهابیت مطرح شده و باعث شکل‌گیری و تشدید رقابت‌هایی بین دو کشور در سطوح گفتمانی و عملیاتی شده است.

گذشته از تعارض بین اسلام‌گرایی سلفی- وهابی سعودی‌ها و اسلام‌گرایی شیعی جمهوری اسلامی ایران می‌توان به تفاوت یا تعارض عناصر ایرانی یا ایرانی‌گری در هویت ملی ایرانی و عربیت یا عربی‌گرایی در هویت عربستان سعودی اشاره کرد. تضعیف عنصر ایرانی‌گرایی در هویت جمهوری اسلامی ایران در مقایسه با عنصر اسلام‌گرایی شیعی و عربیت کم‌رنگ و ضعیف عربستان در مقایسه با کشورهای عربی دیگر مانند مصر و سوریه، باعث شده تا عنصر قومی و نژادی تأثیرات کمتری بر تعارضات و تنش‌های دو طرف داشته باشد. اما در تحلیل نهایی تفاوت قومی عربی و ایرانی در سطوح هویتی- ایدئولوژیک و فرهنگی، حداقل به کاهش همگرایی و همکاری‌های بین ایران و عربستان منجر شده و حداکثر ایجاد اختلافات و تنش‌هایی بین دو کشور را در پی داشته است. همچنین عنصر سلطنتی در هویت سیاسی عربستان و محافظه‌کاری ناشی از آن از یک سو و عناصر مردم‌سالاری و انقلابی‌گری در هویت جمهوری اسلامی ایران به عنوان عناصری متعارض و تنش‌آفرین محسوب می‌شوند. پادشاهی و محافظه‌کاربودن نظام سیاسی باعث طرفداری عربستان از حفظ وضع موجود و نگرانی از حرکت‌های انقلابی و مردمی شده و در مقابل جمهوری

اسلامی ایران به دنبال تقویت و حمایت از روندهای مردمی و انقلابی در منطقه بوده است. بر این اساس، تعارض این عناصر نیز نقش قابل توجهی در افزایش اختلافات و تنش‌های بین دو کشور داشته است.

پایه و مبانی هویتی متفاوت و متعارض ایران و عربستان به شکل‌گیری گفتمان‌های متفاوتی در سیاست خارجی دو کشور منجر شده است. در طول چهار دهه گذشته فراگفتمان اسلام‌گرایی انقلابی با عناصر مختلفی مانند اسلام‌گرایی، انقلابی‌گری، وحدت‌گرایی، شیعی‌گری، استقلال‌گرایی، مبارزه با استکبار و ضدیت با غرب، حمایت از مستضعفین و جنبش‌های اسلامی و آزادی‌بخش و همچنین حمایت از فلسطین بر سیاست خارجی ایران مسلط بوده است. با این حال خرده‌گفتمان‌های متعددی که در دوره‌های مختلف ذیل این فراگفتمان کلان شکل گرفته و مسلط شده‌اند، تفاوت‌هایی داشته و به تغییراتی در سیاست منطقه‌ای ایران از جمله در حوزه خلیج فارس منجر شده‌اند. در سوی مقابل، وجه ایدئولوژیک و اسلام‌گرایی وهابی نظام سعودی در کنار عناوینی مانند خادم حرمین شریفین برای پادشاهان این کشور به مطرح شدن ادعای رهبری جهان اسلام و همچنین تلاش برای انتشار ایدئولوژی سلفی و وهابی در جهان اسلام انجامیده است.

در مجموع به نظر می‌رسد تفاوت‌های قابل توجه در جهان‌بینی و ادراکات رهبران ایران و عربستان و تعارضات هویتی و گفتمانی، نقشی برجسته در افزایش اختلافات و تنش‌ها داشته است. به عبارتی این مؤلفه‌ها با شکل‌دهی به تعاریف و الگوهای ایران و عربستان از دوست و دشمن به رقابت‌های ژئوپلیتیک و سیاسی - امنیتی بین دو کشور مفهوم خاصی داده و تداوم یا تشدید تنش‌ها و منازعات بین طرفین را در پی داشته است. با این حال ایجاد تغییراتی تدریجی در عربستان از جمله تضعیف ابعاد وهابی - سلفی در هویت سیاسی نظام سعودی و گرایش بن‌سلمان به نوعی از سکولاریسم در قالب تأکید بر اسلام میانه‌رو این چشم‌انداز را ایجاد کرده که از تأثیرگذاری سلبی تعارضات هویتی و گفتمانی بر تنش‌های این کشور با ایران کاسته شود. در واقع رهبران جدید سعودی با کم‌رنگ ساختن عنصر وهابیت در هویت ملی، در جهت تغییر هویت سیاسی و ارائه تعریف نوینی از ملی‌گرایی تلاش می‌کنند (Hitman, 2018: 79). ضمن اینکه در ایران نیز

سطحی از خویشتن‌داری در برجسته‌سازی ابعاد شیعی و حتی انقلابی از هویت سیاسی نمود یافته و به کاهش تنش‌ها با کشورهای همسایه توجه بیشتری شده است.

۴. استعاره‌ها و اسطوره‌ها

لایه چهارم تحلیل، سطح استعاره یا اسطوره است. برای فهم و تبیین استعاره‌های اثرگذار بر روابط بین جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی می‌توان به دو نوع از استعاره‌ها اشاره کرد. نخست استعاره‌های کلان و عمومی است که از متن فرهنگ و بسترها و تجارب تاریخی برمی‌خیزد و دوم استعاره‌های خاص و سیاسی است که عمدتاً در محافل سیاسی و حکومتی ساخته و پرداخته و برجسته می‌شود. در اینجا هر دو دسته از این استعاره‌ها مورد توجه و بررسی قرار می‌گیرند. بر این اساس ابتدا برخی از استعاره‌های عمومی و سیاسی مطرح در عربستان در خصوص جمهوری اسلامی ایران مطرح می‌شود و سپس استعاره‌های مطرح عمومی و سیاسی در ایران در مورد عربستان طرح و تبیین خواهند شد.

در خصوص تفاوت‌ها و نگرش‌های منفی ایرانیان و عرب‌ها در خصوص یکدیگر و تأثیرات آن بر روابط اجتماعی و سیاسی طرفین، تحلیل‌ها و تحقیقات مختلفی انجام شده است. با این حال در اینجا به برخی از مهم‌ترین این استعاره‌ها اشاره می‌کنیم. یکی از استعاره‌های مطرح در جهان عرب و از جمله عربستان در خصوص ایرانیان «عجم» است. عجم در زبان عربی به معنای غیرعرب است، اما در فرهنگ عربی اشاره‌ای خاص به ایرانیان داشته و به مفهوم کسی است که تکلم صحیح به زبان عربی را نمی‌داند (امیری خراسانی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۷). بر این اساس کاربرد عجم در خصوص ایرانیان که در فرهنگ عربی و بسیاری از متون کاربرد دارد، به معنی تلاش برای ایجاد نوعی غیریت و دگرسازی در زبان جامعه عربی است. این استعاره بازتاب‌های مختلفی در فرهنگ و رفتارهای عرب‌ها در قبال ایرانیان داشته و حاکی از تفاوت و حتی تعارض و تضاد شدید بین فرهنگ عربی و ایرانی است. در سطح سیاسی هنگامی که رهبران عربستان از مداخله ایران در جهان عرب سخن می‌گویند ولو اینکه این‌گونه اظهارات در قالب رقابت‌های ژئوپلیتیک بین دو کشور است، اما بر

مبنای عمق دگرسازی ایرانی‌ها در جامعه عربی قرار دارد که از جمله استعاره عجم در برابر عرب در این ارتباط قابل تبیین است.

مفهوم «موالی» نیز در گذشته‌های تاریخی و به خصوص قرون اولیه بعد از اسلام به نوعی مفهوم برتری عرب در برابر غیرعرب و از جمله ایرانی‌ها را در برداشته است. این مفهوم استعاری به خصوص در دوره اموییه نشان از ترویج فرهنگ برتری عرب در برابر غیرعرب و به خصوص ایرانیان بود. تحقیر موالی و عدم ازدواج با آنها و تصور آنها به عنوان شهروندان درجه دوم در دوره اموییه تشدید شد و در دوره‌های بعدی نیز اثرات فرهنگی خاص خود را بر جامعه عرب داشت (محمودآبادی و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۰۲-۱۰۵). نهضت‌های فرهنگی و سیاسی مانند شعوبیه در میان ایرانیان نیز به عنوان واکنشی در مقابل برتری طلبی عرب‌ها در قرون اولیه اسلام بود.

استعاره «رافضی» بیانگر مفهوم دیگری با وزن و سابقه مذهبی است که به شیعه مذهب بودن ایرانیان اشاره دارد و در مقابل مسلمانان اهل سنت و جماعت قرار می‌گیرد. در حالی که استعاره عجم بر ویژگی‌های قومی ایرانیان متمرکز است، رافضی بودن به ابعاد مذهبی ایرانیان اشاره دارد. نکته مهم دیگر اینکه این مفهوم عمدتاً در میان تفکرات و جریان‌های وهابی با مرکزیت عربستان رایج بوده و در کشورهای دیگر با اکثریت متعلق به مذاهب چهارگانه اهل سنت به استثنای حنبلی چندان مورد توجه قرار نگرفته است. رافضی بودن به معنای نفی اسلام بوده و بسیاری از علمای وهابی حتی دیدگاه‌های منفی‌تر و خصمانه‌تری را در این خصوص در مقایسه با پیروان ادیان دیگر مانند یهودی‌ها و مسیحیان ترویج می‌کنند. جهت اصلی اطلاق رافضی بر شیعیان از سوی مخالفان را می‌توان چنین دانست که این عنوان به صورت حربه‌ای برای تحقیر و کوبیدن شیعیان به کار رفته است (توکلیان اکبری، ۱۳۹۱: ۱۳). به خصوص مفتی‌های وهابی در عربستان که برای دهه‌های متوالی از قدرت بالایی در این کشور برخوردار بوده‌اند، این تصور منفی و خصمانه در خصوص شیعیان را به جامعه عربستان تزریق می‌کنند؛ استعاره‌ای که باعث افزایش جدی خصومت و نفرت در شهروندان سعودی و به خصوص اقشار مذهبی در خصوص شیعیان ایرانی می‌شود. در سطح استعاره‌های سیاسی برجسته‌شدن استعاره «امپراتوری صفوی» در برخی

مقاطع به بهترین وجه نشانگر نگاه عمیق فرهنگی سیاسی عربستان سعودی به ایران و نقش منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران است. در این استعاره ابعاد منفی قومی، مذهبی و سیاسی نگاه به ایران از سوی محافل سیاسی عربستان به خوبی برجسته است. بدین معنی که در نگاه سعودی‌ها جمهوری اسلامی ایران با ویژگی‌های قومی ایرانی، مذهبی شیعی و سیاسی انقلابی خاص خود به عنوان موجودیتی سیاسی در پی توسعه‌طلبی منطقه‌ای است و برای ایجاد امپراتوری جدیدی تلاش می‌کند. نوعی از امپراتوری و سلطه که ویژگی کانونی آن نگاه مذهبی شیعی بوده و برای مقابله با اهل سنت و دولت‌های سنی در منطقه طرح‌ریزی شده است. مقامات، تحلیل‌گران و رسانه‌های سعودی در برخی دوره‌ها با مطرح‌ساختن این مفهوم در پی آن بوده‌اند تا ذهنیت و تصور مشترکی در خصوص توسعه‌طلبی ایران با محور شیعی را مطرح ساخته و بر این اساس به تشدید تفکرات و گرایش‌های ضدایرانی در سطح منطقه پردازند (معسعس، ۲۰۱۷). روندی که در نهایت افزایش چالش‌ها و مخالفت‌ها با ایران را در پی داشته و به افزایش رقابت‌ها و تنش‌ها انجامیده است. در سطح سیاسی مفاهیم دیگری مانند صدور انقلاب و گسترش تشیع که از سوی عرب‌ها و به خصوص سعودی‌ها مطرح شده نیز به معنی تأکید بر توسعه‌طلبی منطقه‌ای ایران و تلاش برای افزایش حساسیت‌ها و مخالفت‌ها و بسترسازی برای ایجاد ائتلاف منطقه‌ای در برابر تهران بوده است (استوار، ۲۰۱۶: ۱۰-۱۹).

از سوی ایران نیز می‌توان به استعاره‌های مختلفی در خصوص عرب‌ها و عربستان اشاره کرد که شامل استعاره‌های عمومی و سیاسی است. در سطح استعاره‌های عمومی می‌توان به مجموعه‌ای از استعاره‌ها اشاره کرد که برخی سعی کرده‌اند آنها را ذیل مفهوم کلی عرب‌هراسی یا عرب‌ستیزی ایرانیان رده‌بندی و تبیین کنند. عرب‌ستیزی مفهومی کلان است که شامل مجموعه اندیشه‌ها، تفکرات و عناصر فرهنگی و رفتاری معطوف به ضدیت و مقابله با عرب‌هاست که از سوی برخی از متفکرین و عناصر فکری و فرهنگی ایرانی با هدف تثبیت و تقویت هویت ایرانی دنبال شده است. در واقع عرب‌ستیزی به ضدیت، بی‌زاری و نفرت و پیش‌داوری نژادی نسبت به اعراب گفته می‌شود. این تفکر و گرایش هرچند ریشه‌هایی در باستان‌گرایی ایرانی دارد، اما در شکل

جدید خود به تفکرات ناسیونالیستی ایرانی‌ها از دوره مشروطه به بعد و تلاش‌های برخی برای شکل‌دهی و تثبیت هویت ایرانی مبتنی بر ریشه‌های قومی و نژادی مربوط است. گرایشی که از جمله با نسبت‌دادن تمامی مشکلات و عقب‌ماندگی‌های ایران به ورود اعراب و حتی اسلام باعث تقویت احساسات ضد عربی در کشور می‌شود. در این راستاست که برخی به گرایش‌ها و تمایلات ضدعربی در ایران از قرون گذشته تا دوره جاری اشاره نموده و آن را عاملی برای تنش در روابط ایران و جهان عرب قلمداد می‌کنند (حیدری و دیگران، ۱۳۹۹: ۶-۳۰).

برخی از متفکرین جهان عرب بر تلاش‌های ایرانی‌ها برای تبدیل عرب‌ها به «دگر» هویتی و گرایش‌های ضدعربی در ایران تأکید دارند. یکی از این موارد اشاره‌های محمدبن صقر السلمی در کتابی با عنوان «دیگری عرب در اندیشه معاصر ایرانی» است. نگارنده در این کتاب به بررسی آثار متنوع ناسیونالیستی ایرانی پرداخته و به خصوص بر گرایش ناسیونالیستی ایران در طول سده نوزدهم و بیستم متمرکز می‌شود؛ گرایشی که داعیه‌داران آن بسیاری از سکولارها و اندیشمندان ایرانی بودند که هرگونه عقب‌ماندگی ایران را به اعراب و اسلام نسبت می‌دادند، عرب‌هایی که از نظر آنان قومی متوحش بوده‌اند. در این کتاب به برجسته‌سازی عناصر هویت ایرانی از جمله ایرانیت، ذات‌گرایی و ثنویت، تلاش روشنفکران ایرانی برای ازسرگیری روح شعوبی‌گری و ایجاد نوعی هویت خالص عربی در برابر دگر عربی، نژادپرستی ایرانی و حتی دشمنی هویت ایرانی با عرب در دوره جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد (السلمی، ۲۰۱۸).

فارغ از تمامی گرایش‌ها و تفکرات معطوف به عرب‌ستیزی که به خصوص بعد از رشد ناسونالیسم ایرانی در سده‌های اخیر توسعه یافت، در اینجا به طرح و تبیین برخی از استعاره‌های ایرانی در خصوص عرب‌ها می‌پردازیم. استعاره «عرب بدوی» نشانگر عمق نگاه برتربینانه ایرانی نسبت به عرب‌ها و تلاش برای تحقیر و عقب‌مانده جلوه‌دادن آنان محسوب می‌شود. تلقی عرب‌ها به عنوان مردم و جامعه‌ای بدوی و بیابان‌نشین، نگرشی نژادپرستانه و تحقیرآمیز در خصوص آن‌هاست که ایرانی‌ها را دارای نژاد آریایی برتر دانسته و عرب‌ها را مردمانی بیابان‌نشین با فرهنگ و تمدن اولیه می‌داند. بر این اساس چنین نگاهی در مقایسه طرفین به برتری ایرانیان و تحقیر عرب‌ها دامن می‌زند.

به اعتقاد برخی در حالی که در آثار ادبی و متون کهن ایرانی، دیدگاهی منفی و معطوف به خودبرتری‌ی و تحقیر عرب‌ها کمتر وجود داشته است، در آثار قرن نوزدهم به بعد به خصوص از زمان آشنایی ایرانیان با تمدن جدید غربی، نگاه منفی و برتر نسبت به عرب‌ها بسیار تقویت شد (محمدی و عبدالمجید، ۱۳۹۵: ۱۸۵-۱۸۶).

تلقی بدوی بودن عرب‌ها در برخی گرایش‌های فکری و فرهنگی، از نگاه عرب‌ها و سعودی‌ها دور مانده و رسانه‌های سعودی با مطرح و برجسته‌کردن چنین گرایش‌هایی به افزایش اختلافات و تنش‌ها دامن زده‌اند. از جمله در چهار اکتبر ۲۰۱۶ نویسنده روزنامه «عکاظ» در جده، در مقاله‌ای با عنوان «چرا ایرانیان از اعراب بیزارند؟» می‌نویسد: «ایرانیان بر پایه باور انتساب به آریایی، خود را نژاد برتر می‌دانند و به عرب‌ها و تاریخ و تمدن عربی و اسلامی به دیده تحقیر می‌نگرند و عرب‌ها را بدوی، متوحش، عقب‌افتاده و خون‌ریز تلقی نموده و صفات مذموم و ناپسندی را که شایسته عرب‌ها نیست، به آن‌ها نسبت می‌دهند (سلطان، ۲۰۱۲). بر این اساس تفکرات، گرایش‌ها و اظهارات عرب‌ستیزانه و مبتنی بر استعاره‌های یادشده از یک سو و بازنمایی این گرایش‌ها از سوی دیگر به افزایش شکاف‌ها و اختلافات بین عرب‌ها و ایرانی‌ها انجامیده است.

در سطح استعاره‌های سیاسی برجسته در ایران در خصوص عربستان می‌توان به استعاره‌هایی مانند «دولت وهابی» و «اسلام آمریکایی» اشاره کرد. استعاره دولت وهابی باعث برجسته‌کردن ماهیت و رویکردهای وهابی دولت سعودی شده و بر تلاش این کشور بر توسعه وهابیت در منطقه و جهان اسلام تأکید دارد. در حالی که گرایش‌های ضدشیعی وهابیت و ابتدای فکری جریان‌های افراط‌گرا و تروریستی بر بستر سلفی‌گرایی و وهابیت باعث ایجاد تهدیدات امنیتی جدی برای شیعیان منطقه، جمهوری اسلامی ایران و محور مقاومت شده است، استعاره دولت وهابی به معنای ظهور نظام سعودی به عنوان یکی از بازیگران کلیدی تهدیدزا برای ایران است (قربانی، ۱۳۹۴: ۱۶۰-۱۶۴). وضعیتی که در افزایش اختلافات و تنش‌های بین طرفین مؤثر بوده است.

استعاره اسلام آمریکایی که از روزهای اولیه وقوع انقلاب اسلامی به عنوان مفهومی برای ایجاد تمایز بین اسلام سعودی‌ها و اسلام مورد تأکید انقلاب اسلامی مطرح بوده

است، به بازنمایی اختلافات شدید دو کشور در خصوص نحوه نگرش و رابطه با آمریکا مربوط است. در واقع این استعاره ادعای رهبری جهان اسلام از سوی رهبران سعودی را به چالش می‌کشد و وابستگی دولت سعودی به آمریکا به عنوان اصلی‌ترین نقطه ضعف عربستان را برجسته می‌کند. این در حالی است که جمهوری اسلامی ایران با مطرح کردن اسلام انقلابی و ایجاد محور مقاومت با ابعاد ضدآمریکایی و ضداسرائیلی و شکل‌دهی به مفاهیمی نظیر مقابله با نظام سلطه و استکبار و لزوم مقاومت در برابر اسرائیل به عنوان غده سرطانی بسترها و چهارچوب‌های جدیدی را شکل می‌دهد که به افزایش اختلافات و تنش‌های بین دو کشور منجر می‌شود.

نتیجه‌گیری

تحلیل لایه‌ای علت‌های تنش در روابط ایران و عربستان نشانگر این است که در سطح و لایه‌های مختلف می‌توان به عواملی اشاره کرد که هر یک به نوعی در تداوم یا تشدید تنش‌های بین دو کشور اثرگذارند. در سطح لیتانی نوع مواضع مقامات و رهبران دو کشور و کنش‌ها و تعاملات طرفین میزان تنش‌ها و افزایش یا کاهش آن را در دوره‌های مختلف نشان می‌دهد. در این سطح تنش‌های بین ایران و عربستان در دوره‌های مختلف با تغییراتی همراه بوده است: در دهه نخست انقلاب اسلامی اختلافات و تنش‌های بین دو کشور گسترش یافت؛ در دوره بعد از جنگ تحمیلی و دهه ۱۹۹۰ تنش‌زدایی بین تهران و ریاض مؤلفه اصلی روابط بود؛ در دهه نخست قرن بیست و یکم به خصوص در سال‌های بعد از سقوط رژیم بعث تنش‌های بین طرفین افزایش یافت؛ سال‌های پس از ۲۰۱۱ و به خصوص با حاکمیت ملک سلمان در عربستان در سال ۲۰۱۵، تنش‌های بین ایران و عربستان بسیار توسعه یافت و به اوج خود رسید؛ دوره پس از ۲۰۲۰ بار دیگر دوره جدیدی از تنش‌زدایی در روابط دو کشور آغاز شد.

در لایه دوم یعنی عوامل سیستمی، تفاوت‌ها و اختلافات در سطح نظام‌ها و روندهای سیاسی و اقتصادی، رقابت‌های ژئوپلیتیک در سطح منطقه‌ای و همچنین تفاوت‌های دو کشور در اتخاذ سیاست‌ها و تعامل با نظام بین‌الملل اهمیت بالایی دارد. نظام

سیاسی پادشاهی در عربستان با گرایش‌های محافظه‌کارانه و در شراکت با آمریکا در مقابل نظام جمهوری اسلامی با ویژگی‌ها و گرایش‌های انقلابی، مردمی و در تضاد با غرب و آمریکا نشانگر تعارضات جدی بین دو کشور از منظر نظام سیاسی و تعاملات بین‌المللی است که در تشدید اختلافات بین طرفین اثرگذار است. ضمن اینکه مکمل نبودن نظام‌ها و شرایط اقتصادی و روابط اقتصادی ضعیف مانع از همگرایی دو کشور به عنوان بستری برای تنش‌زدایی شده است. مسئله مهم دیگر، رقابت‌های دو کشور برای دستیابی به موقعیتی برتر و ارتقای جایگاه و نفوذ خود در خاورمیانه است که به افزایش اختلافات و تداوم تنش‌های بین دو کشور انجامیده است.

در لایه سوم می‌توان به تعارضات هویتی و گفتمانی بین ایران و عربستان و تفاوت در جهان‌بینی و نگرش‌های رهبران دو کشور به عنوان یکی از مؤلفه‌های اثرگذار در تشدید تنش‌ها اشاره کرد. هویت اسلامی- سنی و وهابی عربستان به لحاظ مذهبی و عربی به لحاظ قومی، در مقابل هویت اسلامی- شیعی و قومیت ایرانی در ایران نشانگر تفاوت‌ها و شکاف‌های مهمی است. ضمن اینکه تفاوت جهان‌بینی و گفتمان‌های دو کشور در عرصه منطقه‌ای و بین‌المللی نیز حاکی از تفاوت‌ها و تعارضات مهمی است که به افزایش تنش‌های بین دو کشور منجر شده است. با این حال با کاهش عنصر وهابیت در عربستان در نتیجه سیاست‌های محمدبن سلمان برای وهابیت‌زدایی در این کشور، این انتظار ایجاد شده که اثرگذاری سلبی مؤلفه‌های هویتی و گفتمانی بر روابط و تنش‌های ایران و عربستان کاهش یابد.

در لایه عمیق‌تر استعاره‌ها و اسطوره‌ها به عنوان مؤلفه‌هایی بنیادین در تداوم و تشدید اختلافات و تنش‌های بین ایران و عربستان نقش دارند. استعاره‌های عمومی مانند عجم، رافضی، عرب بدوی و استعاره‌های سیاسی مانند امپراتوری صفوی، اسلام آمریکایی و دولت وهابی هر یک بیان‌کننده سطحی از نگرش‌های معطوف به ایران‌هراسی یا عرب‌هراسی یا ادارکاتی است که عمدتاً به تداوم بی‌اعتمادی و تخاصم در روابط منجر می‌شود. این استعاره‌ها به عنوان زیربناهایی اساسی برای ایجاد و تداوم تنش در روابط محسوب می‌شوند؛ هرچند که با پیشرفت روند توسعه در دو

کشور و پررنگ شدن مسائل عینی و نیازهای اقتصادی، کشورها ناچارند سیاست‌هایی عمل‌گرایانه در راستای منافع ملی اتخاذ کنند، اما استعاره‌ها و اسطوره‌ها همچنان به عنوان بخشی از ناخودآگاه تاریخی و اجتماعی در روابط اثرگذارند و کاهش اثرات آنها نیازمند تلاش‌هایی جدی و طولانی است.

اسدی/تحلیل لایه‌ای علت‌های تنش بین ایران و عربستان سعودی

تعارض منافع

تضاد منافع: در انجام مطالعه حاضر هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.
موازن اخلاقی: در انجام این پژوهش تمامی اصول و موازین اخلاقی رعایت گردیده است.
شفافیت داده‌ها: داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.
حامی مالی: این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

- ابراهیمی، نبی‌الله (۱۳۹۴)، سلفیه وهابی؛ تمایزهای هویتی عربستان سعودی و ایران، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۶۳، صص ۱۴۵-۱۶۰.
- استوار، افشان (۲۰۱۹)، المعضالت الطائفية في السياسة الخارجية الإيرانية: حين تصادم سياسات الهوية مع الاستراتيجية، مؤسسة كارنيغي للسلام الدولي.
- اسدی، علی اکبر (۱۳۹۷)، عربستان سعودی و نظم منطقه‌ای: از ژئومونی‌گرایی تا موازنه‌سازی، جستارهای سیاسی معاصر، سال نهم، شماره سوم، صص ۲۷-۵۲.
- اسدی، علی اکبر (۱۳۹۰)، سیاست خارجی قطر و تحولات عربی: مبانی و مؤلفه‌ها، مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال ۱۲، شماره ۴۷، صص ۸۹-۱۰۷.
- امیری اختیاری، رضا (۱۳۹۴)، تأثیر تقابل گفتمان وهابیت سعودی با گفتمان انقلاب اسلامی ایران بر ژئوپلیتیک جدید خاورمیانه، فصلنامه اندیشه سیاسی در اسلام، دوره دوم، شماره ۶، صص ۱۲۵-۱۴۹.
- امیری خراسانی، احمد و دیگران (۱۳۸۶)، خاستگاه و معانی واژه عجم، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره ۱۵۹، صص ۱۳-۳۱.
- پویامهر، میترا (۱۴۰۲)، تجارت خارجی عربستان سعودی، تهران: اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران، مرکز خدمات سرمایه‌گذاری.
- ترکان، اکبر و حامد فرنام (۱۳۹۱)، مدیریت منابع نفتی و تامین مالی پروژه‌های نفتی، گزارش راهبردی شماره ۱۵۶، معاونت پژوهشهای اقتصادی مرکز تحقیقات استراتژیک، مهر.
- توکلیان اکبری، محمود (۱۳۹۱)، تاملی در مفهوم رفض و کفر رافضی، مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال چهل و چهارم، شماره پیاپی ۸۹، صص ۹-۲۸.

- حیدری، عبدالرحمن و دیگران (۱۳۹۹)، نژادپرستی و عرب ستیزی در ایران، قابل دسترسی در: <https://www.akhbar-rooz.com/101594/1399/11/03>
- دهشیار، حسین (۱۳۸۵)، مثلث بقای دولت در عربستان سعودی: امریکا، مذهب و نفت، فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال دوازدهم و سیزدهم، شماره های ۴ و ۱، صص ۷-۴۰.
- دهشیری، محمدرضا و سید محمدحسین حسینی (۱۳۹۵)، ژئوپلیتیک منطقه و روابط ایران و عربستان، فصلنامه روابط خارجی، سال هشتم، شماره اول، صص ۱۱-۱۴۳.
- دهقانی فیروزآبادی، سید جلال (۱۳۸۶)، هویت و منفعت در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، در کتاب منافع ملی جمهوری اسلامی ایران، جمعی از نویسندگان به کوشش داود کیانی، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۸۴)، موانع ساختاری برتری منطقه ای جمهوری اسلامی ایران، تحقیقات حقوق خصوصی و کیفی، سال یکم، شماره ۲، صص ۳۷-۶۱.
- سلطان، عبدالله (۲۰۱۲)، ایران: لماذا يكره الفرس العرب، عكاظ، (الاحد ۴ مارس)، علی الموقع: <https://www.okaz.com.sa/article/458974>
- السلمی، محمدبن صقر (۲۰۱۸)، الاخر العربی فی الفكر الایرانی الحدیث: درسه فی ضوء الاستشراق الایرانی، الرياض: المعهد الدولي للدراسات الایرانیة.
- سلیمانی، غلامعلی و سید جلال دهقانی فیروزآبادی (۱۳۹۳)، ابعاد معنایی و نهادی تصمیم گیری در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، دوفصلنامه علمی- پژوهشی پژوهش سیاست نظری، شماره شانزدهم، صص ۷۱-۱۰۰.
- سیف زاده، حسین و جلیل روشندل (۱۳۷۹)، تعارضات ساختاری در منطقه خلیج فارس (داخلی، منطقه ای و بین المللی)، تهران: مرکز پژوهش های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
- صادق نواهضة، بدرالدین مازن (۲۰۲۲)، محددات السياسة السعودية الخارجية في عهد الأمير محمد بن سلمان، الرسالة للحصول على درجة الماجستير في التخطيط والتنمية السياسية بكلية الدراسات العليا في جامعة النجاح الوطنية في نابلس، فلسطين.
- طاهری، ابوالقاسم و حسین کریمی فرد (۱۳۹۱)، هویت ملی و سیاست خارجی ایران، فصلنامه مطالعات روابط بین الملل، دوره ۵، شماره ۱۸، صص ۱۲۵-۱۵۴.

اسدی/ تحلیل لایه‌های علت‌های تنش بین ایران و عربستان سعودی

عنایت‌الله، سهیل (۱۳۸۸)، تحلیل لایه‌های علت‌ها؛ نظریه و موردکاوی‌های یک روش‌شناسی یکپارچه و متحول‌ساز آینده‌پژوهی (مجموعه مقالات)، جلد اول، برگردان مسعود منزوی، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، موسسه آموزشی و تحقیقات صنایع دفاعی.

قربانی، سعید (۱۳۹۴)، بیداری اسلامی، اسلام آمریکایی و نقش عربستان وهابی در تحولات سوریه و بحرین، پانزده خرداد، شماره ۴۵، صص ۱۵۷-۱۷۸.

محمدی، محمدحسن و محمد عبدالمجید (۱۳۹۵)، مروری بر سیمای عرب در هزار سال نشر فارسی و نگاه‌های متفاوت در سبک‌های مختلف آن، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب)، سال نهم، شماره دوم، شماره پیاپی ۳۲، صص ۱۷۰-۱۸۸.

محمودآبادی، سیداصغر و دیگران (۱۳۸۷)، بررسی جایگاه موالی در جامعه عصر صفوی، فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ، سال سوم، شماره هشتم، صص ۱۰۱-۱۱۹.

معسوس، ریاض (۲۰۱۷)، الإمبراطورية الفارسية الصفوية تتمدد على الخريطة العربية، القدس العربی (۱۹ ینایر)، علی الموقع: <https://www.alquds.co.uk>

موسوی، سید محمد و رامین بخشی‌تلیابی (۱۳۹۱)، تأثیر مسائل ایدئولوژیک بر سیاست خارجی عربستان در قبال ایران از سال ۲۰۰۳ به بعد، فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی، شماره ۱۱، صص ۶۱-۱۰۰.

ناهی، احمد عبدالله و زید حسن‌عل، (۲۰۱۵)، اشکالیه التعاقب علی السلطة ومستقبل الاستقرار السياسي في المملكة العربية السعودية، دراسات دولیه، عدد ۶۳، ۲۳-۴۸.

نورعلی‌وند، یاسر (۱۳۹۶)، عربستان سعودی و تلاش برای موازنه‌سازی مجدد در برابر ایران، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال بیستم، شماره اول، صص ۱۳۳-۱۵۸.

Al-Atawneh, M. (2009), Is Saudi Arabia a Theocracy? Religion and Governance in Contemporary Saudi Arabia, Middle Eastern Studies, Vol. 45, No. 5, 721-737.

Alsultan, Fahad M (2013), The Saudi King: Power and Limitation in the Saudi Arabian Foreign Policy Making, International Journal of Social Science and Humanity, Vol. 3, No. 5, 457-461.

Berti, B & Guzansky, Y. (2014), Saudi Arabia's Foreign Policy on Iran and the Proxy War in Syria: Toward a New Chapter?, Israel Journal of Foreign Affairs, VIII : 3, 25-34. DOI:

10.1080/23739770.2014.11446600

Criekemans, D. (2019), Iran versus Saudi Arabia: Geopolitical struggle in the Middle East, at: <http://www.vvn.be/wp-content/uploads/2013/01/CASUS-VVN-MUN-2019-Iran.pdf>

Fayyaz, M. (2019), Barack Obama's Foreign Policy Towards Middle East in the Changing Geopolitical Landscape: A New Path for Peace and Stability in the Region, *International Journal of History and Cultural Studies (IJHCS)*, Volume 5, Issue 3, 2019, 28-38, DOI: <http://dx.doi.org/10.20431/2454-7654.0503003>.

Hiro, D. (2019), *Cold War in the Islamic World: Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy*, Oxford University Press.

Hitman, G. (2018), Saudi Arabia's Wahhabism and Nationalism: The Evolution of Wataniyya into Qawmiyya, *Digest of Middle East Studies*, Volume 27, Issue 1, 79-96.

Holsti, K.J (1966), Resolving International Conflicts: A Taxonomy of Behavior and some Figures on Procedures, *Journal of conflict Resolution*, Volume 10, Issue 3, 277-296. <https://doi.org/10.1177/002200276601000302>

Jash, A. (2023), Saudi-Iran Deal A Test Case of China's Role as an International Mediator, *Georgetown Journal of International Affairs*, available at: <https://gjia.georgetown.edu/2023/06/23/saudi-iran-deal-a-test-case-of-chinas-role-as-an-international-mediator/>

Keynoush, B. (2016), *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes?*, New York, NY: Palgrave Macmillan.

Moasas, R. (2017), *alemberatorya alfarsiya alsafafya tatamadad ala alkharitha al-Arabiya, alquds alaraby* (January 19), (in Arabic). at: <https://www.alquds.co.uk>

Nonneman, G. (2005), DETERMINANTS AND PATTERNS OF SAUDI FOREIGN POLICY: OMNIBALANCING' AND 'RELATIVE AUTONOMY' IN MULTIPLE ENVIRONMENTS, in *Saudi Arabia in the Balance: Political Economy, Society, Foreign Affairs*, edited by PAUL AARTS and GERD NONNEMAN, C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd.

Nuruzzaman, M. (2012), *Conflicts between Iran and the Gulf Arab States: An Economic Evalu-*

اسدی / تحلیل لایه‌ای علت‌های تنش بین ایران و عربستان سعودی

ation, Strategic Analysis, 36(4), 542–553.

Psychology Discussion (2024), Essay on International Tension among Countries, available at: <http://www.psychologydiscussion.net/essays/essay-on-international-tension-among-countries/1420>

Scott Cooper, A. (2011), The Oil Kings: How the U.S., Iran, and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East, Simon & Schuster; First Edition (August 9).

Tian, N. & others (2024), TRENDS IN WORLD MILITARY EXPENDITURE, 2023, SIPRI Fact Sheet.